

ŠIAULIŲ UNIVERSITETAS
HUMANITARINIS FAKULTETAS
LITERATŪROS ISTORIJOS IR TEORIJOS KATEDRA

JURGITA RATKEVIČIENĖ

Literatūrologijos specialybės II kurso studentė

Jono Avyžiaus romanas: tekstas ir kontekstas

MAGISTRO DARBAS

Darbo vadovė
doc. dr. Irena Baliulė

Šiauliai, 2010

Turinys

I. Įvadas	3
II. Sovietų Lietuvos literatūros lauko ypatumai	
1. Stalinizmo gniaužtuose	8
2. „Atlydis“: viltys ir nusivylimai	10
3. Laisvėjimo punktyrai	12
III. Tarybinių Lietuvos rašytojų „šeima“	
1. Priverstinis susvetimėjimas. Nuoširdaus žmogiškumo ilgesys	14
2. Pokario „Jaunieji“. Iniciacija į panteoną	19
IV. Išsipildymas: Profesija – rašytojas	
1. Investicijos ir dividendai	26
2. Rašytojo savivoka	28
3. <i>Noriu / galiu</i> perskyra	32
V. Jono Avyžiaus romanai skirtingų ideologijų kontekste	
1. Literatūrą „perrašančios“ visuomenės	36
2. Sovietinės ideologijos nelaisvėje: Kas yra kas?	39
3. Tautinė visuomenė: „Teisti ar pasigailėti?“	43
4. Vartotojų visuomenė: „Man(ne)įdomu“	46
VI. Išvados	48
VII. Santrauka	51
VIII. Literatūra	53
IX. Priedai	
1. Straipsnių sovietinėje Lietuvos periodikoje lentelė	57
2. Kritikos straipsnių išėivijos leidiniuose lentelė	58
3. Straipsnių Nepriklausomos Lietuvos spaudoje lentelė	59
X. Anotacija	60

I. Įvadas

Darbo tema inspiruoja mintį, kad reikia kalbėti ne apie konkretų Jono Avyžiaus romaną, o apie rašytojo romanus, kurie literatūros lauke įsitvirtino ir tapo atpažįstami kaip „avyžiški“, t. y. kaip tam tikras romano tipas. Tokiais laikytini *Kaimas kryžkelėje*, *Sodybų tuštėjimo metas* ir *Degimai*. Tačiau pasirinktas sociologinės analizės išeities taškas neleidžia apeiti ir „socialiausio“ Avyžiaus romano – *Chameleono spalvų*. Šie tekstai pasirinkti dar dėl vienos priežasties – visi jie kalba apie sovietmetį, kuris yra ir pastarųjų kontekstas, nors ir nežymiai, bet visgi kintantis.

Romanas *Kaimas kryžkelėje* (1964) rašytas 1953–1964 m. – laikotarpiu, kai revolveris, anot Juozo Erlicko, „nebebūdavo guldomas ant stalo kaip pagrindinis tarybinio gyvenimo būdo argumentas, o kukliai slepiamas stalčiuje arba prie širdies“¹. Todėl romane išdrįstama parodyti kolektyvizacijos pasekmes, tačiau tikrosios kaimo moralinės degradacijos ir skurdo priežastys dar nutylimos. 1966 m. pasirodo antras romano leidimas. Už *Kaimą kryžkelėje* rašytojui skiriama respublikinė premija, jis išverstas į 15 kalbų.

„Atlydžiu“ pagreitį įgavęs kultūros atsinaujinimo procesas brežneviniu periodu represiniais metodais mėginamas sustabdyti. Romane *Sodybų tuštėjimo metas* (1, 2 kn. – 1970, 3 kn. – 1988, 4 kn. – 1989) rašytojas, bandydamas peržengti oficialaus leistinumą ribą, „įsteigia“ keletą skirtingų, savo tiesą turinčių personažų pozicijų, tačiau nesunku nuspėti, kuri tiesa, populiariais „anų“ laikų terminais tariant, labiausiai atitinka „istorijos logiką“. Kita vertus, romanistas išryškina kelio pasirinkimo problemškumą, atvirai kalba apie okupacijas, mėgina išvelgti valstybės istorijos žlugimą. Romanas išverčiamas į 25 Europos ir Azijos kalbas, apdovanojamas respublikine ir Lenino premija, inscenizuojamas ir ekranizuojamas.

Chameleono spalvose (1979) – subjektyvi ir emocionali partinės nomenklatūros, atskirų socialinių sluoksnių kritika: demaskuojami savanaudiški pastarųjų interesai, parodoma pakrikusi moralė. Dėl laikmečio problemų paviešinimo romano leidyba vilkinama, o tik pasirodęs romanas sulaukia didžiulio populiarumo. Ekranizuotas.

Degimuose (1982) sukuriama netipinis itin teigiamo partijos sekretoriaus paveikslas. Vėl kritikuojama partinė nomenklatūra, visuomenės demoralizacija, keliamos ekologinės problemos. *Degimai* išprovokuoja kontroversiškas visuomenės ir ideologų reakcijas, kurios sykiu paliudijo prozai tebetaikomus schematizmo reikalavimus (poezija modernėjimo keliu pasuka dar XX a. septintojo dešimtmečio viduryje) ir dalinį tų reikalavimų nepaisymą. *Degimai* išrenkami metų skaitomiausia knyga.

Darbe remiamasi prancūzų kultūrologo Dominique Maingueneau pasiūlytu metodu ne ryškinančiu, bet trinančiu ribą tarp teksto ir konteksto. Maingueneau pataria saugotis „visokių naivių

¹ Juozas Erlickas, „Kiek Užmaršty užmaršties?“, *Metai*, 1991, Nr. 8, p. 172–175.

samprotavimų apie **kūrinio interioriškumą** (paryškinta aut.): tartum viduje būtų „tekstas“, o aplink jį – „kontekstas“², anot jo, „literatūrinio teksto sakymo sąlygos nėra atsitiktiniai pastoliai, kuriais jis galėtų paprasčiausiai atsikratyti, anaiptol, – tos sąlygos yra gyvybiškai susijusios su teksto prasme“³. Taigi tekstas ir kontekstas suvokiamas kaip vienas kitą įtraukiantys į savo valdas, kuriose ir formuojasi reikšmės. Tokiu požiūriu grįstas modernus literatūros kritikos metodas – sociokritika, tirianti „literatūros procesą veikiančią kultūrinės produkcijos vartojimo grandinę ir į patį tekstą, kaip socialumo pasirodymo ir išsipildymo vietą. Į skaitomą tekstą čia žiūrima kaip į jėgų lauką, pritraukiantį ir savo radimosi prielaidas, ir savo buvimo padarinius“⁴.

Sociokritika laikytina marksistinės kritikos, kurios centrinė ašis – determinizmo principas, modifikacija. Marijus Šidlauskas pastebi, kad Lietuvoje „vakarietiškos kultūrologinės marksizmo išvalgos, turėjusios didžiulį poveikį XX a. humanistikos raidai, tebėra intelektualinio intereso nuošalėje, nerasdamos galimybės būti kūrybiškai plėtojamos“⁵. Moderniosios kultūros sociologijos pranašu Nepriklausomoje Lietuvoje tapo Vytautas Kavolis. Lietuvoje atskirų literatūros sociologijos darbų yra paskelbę Juozas Keliuotis, Kostas Korsakas, Jurgis Lebedys, Leonas Gineitis, Vytautas Kubilius, Viktorija Daujotytė, Almantas Samalavičius, Paulius Subačius, Albertas Zalatorius, Mindaugas Kvietkauskas, Rimantas Kmita ir kt. Nuosekliai, kūrybingai ir produktyviai šia linkme šiandien dirba literatūrologai – Loreta Jakonytė⁶ ir Marijus Šidlauskas⁷, kurių išvalgomis šiame darbe bus ne kartą remiamasi. Paminėtina Elenos Baliutytės monografija⁸ apie lietuvių literatūros kritiką bei Giedriaus Viliūno darbas apie literatūrinį gyvenimą Nepriklausomoje Lietuvoje (1918–1940)⁹.

Tenka pastebėti, kad literatūros „sociologizavimas“ neretai susilaukia priekaištų dėl tariamo jos skurdinimo.¹⁰ Tačiau šiandieninio sociologijos autoriteto, menininko sociologijos pradininko Pierre'o Bourdieu įsitikinimu, „visos tikėjimo menu formos [...] turi socialinės galimybės sąlygas. Tai triuškinantis smūgis mistiniam meno reprezentavimui bei pirminiam meno ir menininko kultui su jo šventomis vietomis, jo atsainiomis apeigomis ir nenatūraliu atsidavimu. Jis ypač kerta visiems „vargšams literatūros skaistuosiams“, desperatiškai įsikibusiems į paskutinius kitoniškumo ženklus“ [...] Bet ką aš čia galiu padaryti? Galiu tik norėti, kad, kad ikonoklastinė kritika, galinti naudotis

---

² Dominique Maingueneau, *Literatūros kūrinio kontekstas: Sakymas, rašytojas, visuomenė*, Iš prancūzų kalbos vertė Jūratė Skersytė, Vilnius: Baltos lankos, 1998, p. 27.

³ Ten pat.

⁴ Marijus Šidlauskas, „Marksizmas, ideologijos kritika, sociokritika“, *XX amžiaus literatūros teorijos*. Vadovėlis aukštųjų mokyklų filologijos specialybės studentams, Vilnius: VPU leidykla, 2006, p. 251.

⁵ Ten pat, p. 239.

⁶ Loreta Jakonytė, *Rašytojo socialumas*. Lietuvių rašytojų savivoka XX amžiaus 10-ajame dešimtmetyje, Vilnius, LTTI, 2005.

⁷ Marijus Šidlauskas, *Orfėjas mokėjo lietuviškai*. Literatūros studijos: straipsniai, recenzijos, Vilnius: Homo liber, 2006.

⁸ Elena Baliutytė, *Laiko įkaitė ir partnerė: lietuvių literatūros kritika 1945–2000*, Vilnius: LLTI, 2002.

⁹ Giedrius Viliūnas, *Literatūrinis gyvenimas Nepriklausomoje Lietuvoje (1918–1940)*, Vilnius: Alma littera, 1998.

¹⁰ Loreta Jakonytė, „Garuojančio vandens lašo gaudymas, arba kūrinio problema literatūros sociologijoje“, *Senoji Lietuvos literatūra*, 19 knyga, 2005, p. 77–97.

sociologinės analizės ginklais, pajėgtų suteikti nuo ritualizmo ir ekshibicionizmo nepriklausomą meninę patirtį¹¹.

Bourdieu sukūrė *literatūros lauko* teoriją, kurios esmė – santykių tarp rašytojų, leidėjų, kritikų ir skaitytojų, t. y. tarp socialiai suvokiamų kaip veiklių lauko *agentų* tyrimas. Bourdieu literatūros ir kitus laukus apgaubia *galios* lauku. „Vienas svarbiausių dalykų, dėl kurių grumiamasi literatūros lauke, yra rašytojo ir kūrybos samprata – kas turi galios pasakyti, kas yra „tikra“ literatūra, o kas jau nėra ir tokiu būdu vienus rašytojus įtvirtinti lauko centre (su visomis jame gaunamomis privilegijomis), o kitus išstumti.“¹² Galia kuriama ir stiprinama kapitalu: *ekonominiu* (pinigai, turtas), *kultūriniu* (žinios), *socialiniu* (kalbėsena, elgsenos, o sovietinėse visuomenėse socialinį kapitalą sudaro politinis kapitalas, gebantis, panašiai kaip kituose laukuose ekonominis kapitalas, duoti ryškų pelną ir privilegijas, per Komunistų partiją „paveldėdamas“ kolektyvinius išteklius¹³), *simboliniu* (prestižas, „vardas“).

Kultūros lauką Bourdieu traktuoja kaip vieną iš socialinių laukų, kuriame galioja bendri ekonominiai dėsniai, todėl, aiškumo dėlei, operuoja ekonomikos sąvokomis: *kapitalas*, *pelnas*, *kultūrinė investicija* ir pan. Tačiau Bourdieu teorija, „nepaisant išorinio išpūdžio, neturi nieko bendra su ekonominiu požiūriu perkėlimu“¹⁴. Jis kritikuoja ortodoksinę ekonomiką, išleidžiančią iš akių faktą, kad veiklos principai gali būti kitokie, negu mechaninės priežastys arba sąmoningi ketinimai gauti maksimalią naudą.

Galios laukas dominuoja kultūros laukui, bet pastarasis yra dominuojantis likusios sociumo dalies atžvilgiu. Šį dominavimą suponuoja „kūrėjams priskiriamas simbolinis gebėjimas objektyvuoti ir atskleisti sunkiai suformuluojamus žmogaus patyrimus“¹⁵. Šią neįprastą rašytojo būseną, jo dvilypumą Maingueneau pavadina rašytojo paratopija.¹⁶ Pastebėtina, jog pastarojo literatūros samprata ir siūloma analizė glaudžiai siejasi su Bourdieu tyrimais ir išvalgomis. Maingueneau iš Bourdieu perima kertinę *literatūros lauko* sąvoką. Knygos *Literatūros kūrinio kontekstas: Sakymas, rašytojas, visuomenė* 3 skyrius „Žanrai ir pozicijos užsiėmimas“ sietinas su Bourdieu sąvokos *habitus* turiniu. 2 skyrius „Gyvenimas ir kūryba“ atitinka Bourdieu literatūros lauko kaip apversto ekonominio lauko sampratą: rašytojo pripažinimas matuojamas simboliniu, o ne ekonominiu kapitalu. Komerčinė sėkmė, socialinis įvertinimas, negarbingas išgarsėjimas gali diskredituoti: „pagrindinis lauko principas – „pralaimėjęs laimi“ [...] Atvirkščiai veikiantis ekonomikos principas yra viena iš priežasčių, kodėl literatūros laukas geba įgyti autonomiją nuo

---

¹¹ Pierre Bourdieu, Loïc J. D. Wacquant, *Įvadas į refleksyviąją sociologiją*, Iš anglų kalbos vertė Vilija Poviliūnienė, Vilnius: Baltos lankos, 2003, p.119.

¹² Jakonytė, *Rašytojo socialumas*, p. 39–40.

¹³ Bourdieu, Wacquant, *Įvadas į refleksyviąją sociologiją*, p. 156.

¹⁴ Ten pat, p. 157.

¹⁵ Jakonytė, *Rašytojo socialumas*, p. 44.

¹⁶ Maingueneau, *Literatūros kūrinio kontekstas: Sakymas, rašytojas, visuomenė*, p. 36.

bendrojo ekonominės ir politinės galios lauko“¹⁷. Dėl šio principo taip pat suprastina ir „literatūros tarpininkų“ veikla – ekonominiai interesai nedemonstruojami: „Kuo mažiau pastebimos leidėjų, pardavėjų pastangos, tuo didesnis simbolinis pelnas (autorius ir knyga aukščiau vertinami), o per jį – ir ekonominis (knyga labiau perkama)¹⁸.

Darbai esmiška Bourdieu sociologijoje *istorijai* skiriama vieta: „visa sociologija turi būti istorinė, o istorija sociologinė [...] lauko dinamiką galima perprasti tik tuo pat metu analizuodami ir jo struktūrą, sykiu negalime užčiuopti šios struktūros, istoriškai, t. y. genetiškai, neanalizuodami jo susidarymo ir įtampų tarp jame esančių pozicijų, taip pat šio lauko ir kitų, visų pirma galios laukų“¹⁹.

Grįžtant prie darbo objekto (Avyžiaus romanų tekstų ir kontekstų) paminėtina, kad straipsniai apie Avyžiaus kūrybą ir asmenybę skaičiuojami šimtais. Didžioji jų dalis rašyta sovietmečiu, spausdinta LSSR ir SSRS kultūrinėje, oficiozinėje, specializuotoje, profesinėje periodikoje, taip pat išėivijos spaudoje. Atskiras (mini)monografijas apie Avyžiaus gyvenimą ir kūrybą išleido Elena Bukelienė (1975) ir Algimantas Bučys (1990), rašytojo kūriniai plačiai analizuoti žymiausių Sovietų Lietuvos kritikų darbuose (Jono Lankučio, Petro Bražėno, Kazio Ambraso ir kt.). Gausios autobiografinės, refleksinės ir kt. medžiagos yra pateikę pats Avyžius (straipsniai, interviu periodikoje, įvairiuose sovietmečio leidiniuose²⁰, *Raštuose*), dalis sukaupta Irenos-Litvinaitės išleistoje knygoje *Jonas Avyžius. Autobiografiniai fragmentai. Publicistika. Draugų ir kolegų prisiminimai* (2000).

Sovietinės lietuvių literatūros palikimo dalies aktualizavimas šiandien reflektuojamas dvejopai: viena vertus, tai prilygsta iššūkiui (ar apie Avyžių dar liko kas nepasakyta?), antra vertus, abejojama tokio pasirinkimo tikslingumu (kas iš to?). Būtent pastarasis klausimas žadina postmodernaus žmogaus interesą (intriga, žaidimas, demi(s)tifikacija...) ir iškelia tikslą nupūsti kosmoso dulkes nuo gerokai primirštos literatūrinės „produkcijos“ su amžiams įsispaudusiu „kokybės“ ženklų: pagaminta SSRS.

Tyrimui surinkta gausi empirinė medžiaga apie rašytojo asmenybę, gyvenimą, kūrybą. Tai paties autoriaus, literatūros kritikų ir literatūrologų, leidėjų, redaktorių, kolegų rašytojų, artimųjų (žmonos) pasisakymai, interviu, kūrinių recenzijos, poleminės diskusijos, autodokumentika (laiškai, dienoraščiai, autobiografijos, prisiminimai) iš kurių lipdomas epochos vaizdas, atkuriamas literatūros laukas, rašytojų tarpusavio santykiai, rašytojų ir „literatūros tarpininkų“ ryšiai. Įveikus minėtus etapus, apsisistojama prie Avyžiaus asmenybės, jo užsiimtose pozicijos literatūros lauke,

¹⁷ Jakonytė, *Rašytojo socialumas*, p. 46.

¹⁸ Ten pat, p. 47.

¹⁹ Bourdieu, Wacquant, *Įvadas į refleksyviąją sociologiją*, p. 123.

²⁰ Pvz., *Dešimt klausimų rašytojams*, sudarė Laimontas Inis, Vilnius: Vaga, 1986.

rašytojo investicijų į profesinį „išsipildymą“ ir iš profesijos gautus dividendus, rašytojo kultūrinę, moralinę savivoką, visa tai siejant su Apyžiau romanais ir atvirkščiai.

II. Sovietų Lietuvos literatūros lauko ypatumai

1. Stalinizmo gniaužtuose

LKP CK 1940 m. rugsėjo 11 d. nutarimu „Dėl periodinės spaudos“ įvedama ypač griežta ideologinė spaudos ir literatūros kontrolė. Lenino straipsnis „Partinė organizacija ir partinė literatūra“ (1905) nubrėžia aiškias spausdinto žodžio ribas. Literatūra suvokiama kaip partinės politikos, ideologijos skleidėja ir įtvirtintoja. Tačiau literatūros ir politikos tiesioginis sutapatinimas, kaip nuovokiai 1946 m. laiške tuometiniam Rašytojų sąjungos valdybos pirmininkui Petriui Cvirkai rašė Balys Sruoga, nebuvo efektyvus: „Kad propaganda turėtų pasisekimo, reikia, kad ji būtų pritaikyta prie vietos aplinkybių ir psichinės struktūros tos tautos, kurioje ji varoma [...] Antras didžiausias trūkumas – tai tų pačių metodų ir priemonių vartojimas ir apsišvietusiai visuomenei, ir plačiosiom masėm [...] Ir trečias esminis trūkumas – saiko jausmo nebuvimas. Tos propagandos visur per daug, – per daug ji išūli, agresyvi“²¹. Tačiau nors ir trumpalaikis, propagandos poveikumas, ypač susietas su romantine kovingumo dvasia, nenuneigiamas. Marijonas Krasauskas (Marukas) prisimena, kad matydamas ekrane Staliną, susijaudindavo iki ašarų, tikėjo jo humaniškumu ir genialumu: „Tai didžiojo Stalino dėka tėvas gavo darbo, mūsų neiškraustė iš buto. Mes pradėjome žmoniškai gyventi...“²² 1950 m. Kubilius dienoraštyje palieka įrašą: „daug kas iš rėkiančios laikraštinės publicistikos many įsitvirtino, įaugo. Piktai nekenčiu buožės, buržuazijos, pykstu ant kiekvieno šunsnukio imperialisto“²³.

„Specifika“ atrasta pasirėmus Friedricho Engelso ir rusų suformuluota realizmo, kaip tipizuoto socialinės ir istorinės tikrovės atspindžio, samprata. Įtvirtinamas visam menui taikytinas pseudomokslinis socialistinio realizmo metodas, individualų kūrėją pavertęs funkcionierium: „Socialistinis realizmas yra pagrindinis tarybinės literatūros kūrybinis metodas, kuris įgalina menininką teisingai, su istoriniu konkretumu vaizduoti tikrovės revoliucinį vystymąsi. Būdamas glaudžiai susijęs su leninine atspindėjimo teorija, šis metodas tapo novatorišku reiškiniu meninėje kūryboje. Tęsdamas ir vystydamas humanistines realistinio meno tradicijas, socialistinis realizmas kartu yra ir naujas meninio suvokimo bei mąstymo tipas. Šiuolaikiniame žmonijos meniniame kultūros vystymosi etape socialistinis realizmas – tai pažangiausias meninis metodas ir vaisingiausia, perspektyviausia kryptis pasaulinėje literatūroje ir mene.“²⁴

²¹ *Rašytojas pokario metais: Dokumentų rinkinys*, sudarė: Laima Arnatkevičiūtė, Jolanta Barkauskaitė, Rūta Brūzgienė, Rimantas Glinskis, Vytautas Kubilius, Algis Samulionis, Dalia Satkauskytė, Gytis Vaškelis, Vilnius: Vaga, 1991, p. 420.

²² Kostas Marukas, *Apmąstymai prie Šventosios*, Vilnius: Eugrimas, 2003, p. 71.

²³ Vytautas Kubilius, *Dienoraščiai 1945–1977*. Parengė Janina Žekaitė, Jūratė Sprindytė, p. 257.

²⁴ Sigitas Renčys, „Nauji aspektai socialistinio realizmo teorijoje“, *Socialistinis realizmas ir šiuolaikiniai meniniai ieškojimai*, Vilnius: Vaga, 1981, p. 7.

1940–1955 m. susiformuoja „klasikinis“ socialistinio realizmo modelis, paremtas tarybų valdžios kaip istorijos proceso neišvengiamos baigties, komunistų partijos kaip avangardinio vaidmens atlikėjos šiame procese, pastarosios neklustamumo ir galios mitais, komunistinio rytojaus vizija. Anot Sruogos, „privaloma ir iš anksto teoriškai nustatytoji srovė“ ne tik nebuvo jokių kūrybos akstinu, bet ir kiek stambesniai talentui atstojusi girnas ant kaklo. Pasak garbaus rašytojo, taip galėjo rašyti tik menkystos, o talentams jis numatė dvi išeitis: nerašyti visai, arba išsiveržti iš nustatytų Prokrusto varžtų.²⁵ Kaip konstatuoja Lietuvos rašytojų sąjunga, „Pirmuoju pokario dešimtmečiu represuota daugiau kaip devyniasdešimt Lietuvos literatū. Lietuvių literatūra išgyveno sunkią krizę. Visa knygų leidyba buvo suvalstybinta (grožinius kūrinius ilgai leido viena valstybinė leidykla), kūriniai cenzūruojami. Kai kurie rašytojai per pirmąjį pokario dešimtmetį knygų ne tik neleido, bet ir nerašė.“²⁶

Nauji leidiniai leidžiami tik su LKP CK sutikimu, lygiai taip pat skiriami ir periodinių leidinių redaktoriai. Įsteigiama Vyriausioji literatūros valdyba – Glavlitas – atsakinga už visų spaudinių cenzūrą, režimui politiškai bei ideologiškai pavojingos literatūros išėmimą iš bibliotekų ir knygynų. „Antikomunistinio“, religinio ir „abejotino turinio“ literatūra naikinama arba užrakinama „specfonduose“. Pirmaisiais sovietizmo metais išleidžiama perpus mažiau knygų ir brošiūrų, nei 1938 m., o ir išleista literatūra yra menkavertė arba bevertė politinė-propagandinė.

Naikinama net tik literatūra, bet ir kitos kultūros vertybės. Keletą mėnesių uoliai kūrė menininkai greitai prityla, nes LKP(b) CK organo *Tiesa* teigimu, rašytojai stokoja bolševikinio kovingumo bei noro padėti partijai ir liaudžiai kurti Lietuvoje socializmą. Literatūrinį gyvenimą sovietų Lietuvoje iškalbingai apibūdina Algimanto Bučio sudarytas „chronologinis romanų indeksas“²⁷: 1941–1955 metų literatūriniam lauke Aleksandro Gudaičio-Guzevičiaus veikalams, be žinomų, žinomomis aplinkybėmis parašytų Antano Vienuolio (nepamirštant ženkliaus Icchoko Gurvičiaus įnašo) *Puodžiūnkiemio* (1952), Ievos Simonaitytės *Be tėvo* (1941), *Pikčiurnienės* (1953), Jono Dovydaičio *Po audros* (1948), *Didelių įvykių Naujamiestyje* (1953) konkurencija – nulinė.

Lietuvos komunistų partijos (bolševikų) VI suvažiavime (1949) Justas Paleckis teigia, kad apie „naujas ir vertingas knygas (Gudaičio-Guzevičiaus – J. R.) žmonės nežino [...] vidurinių mokyklų moksleiviai nežino dabartinių mūsų rašytojų ir neskaito jų knygų“²⁸. Paleckis kelia klausimus: „Kodėl nepabandžius populiarinti šiuos tarybinės literatūros kūrinius [...] Kodėl nesuorganizavus jų išsamaus aptarimo mokyklose, bibliotekose, pirkiose-skaityklose, sienlaikraščių puslapiuose? Kodėl neįtraukus komjaunimo į šių knygų platinimą?“ Paleckis knygas siūlo „išleisti

²⁵ *Rašytojas pokario metais*, p. 420.

²⁶ Prieiga per internetą: <http://www.rasytojai.lt/inner.php?id=4&sritys=org&dalys=orglietuvos&archyve=0> [žiūrėta 2010-04-20]

²⁷ Algimantas Bučys, *Romanas ir dabartis. Lietuvių tarybinio romano raida iki 1970 m. (Žanro problemos)*, Antroji laida, Vilnius: Vaga, 1977, p. 393–396.

²⁸ *Rašytojas pokario metais*, p. 197.

pigiais leidiniais“, „įpareigoti literatūros mokytojus rekomenduoti mokiniams perskaityti šias knygas, reikalauti žinių apie jas per egzaminus“. Kūrinius apie kolūkių kūrimą patariama „išleisti kaimui, kad literatūra padėtų kurti gyvenimą“²⁹.

Sovietams reokupavus Lietuvą (1944), slopinama tautinė ir religinė žmonių savimonė, skiepijama bolševikinė ideologija. Nacionalinė kultūra transformuojama į liaudies kultūrą. Kultūros sovietizavimą kontroliuoja įvairios institucijos (nuo kūrybinių sąjungų iki LKP(b) CK Kultūros ir mokslo bei Propagandos ir agitacijos skyriaus). Prievarta reikalaujama politinio užsiangažavimo. Tęsimas 1940 m. pradėtas bibliotekų valymas. 1946 m. Lietuvoje pradedama kovos su „apolitiškumu“ kampanija, žinoma Andrejaus Ždanovo vardu. Autoriai suskirstomi į pažangius ir reakcinius.

2. „Atlydys“: viltys ir nusivylimai

„Atlydžio“ partinė kadru politika Lietuvoje suteikia liberalizacijos vilčių, sužadina tautiškumo iliuziją. Stalininiu periodu ignoruotą nacionalinės kultūros palikimą mėginama padaryti sovietinės Lietuvos kultūros pagrindu: leidžiama eksponuoti Mikalojaus Konstantino Čiurlonio paveikslus, spausdinti jų reprodukcijas ir liaudies meno albumus, žymių Lietuvos rašytojų kūrybą (Vincos Mykoliaičio-Putino, Sruogos, Maironio, Vinco Krėvės ir kt. *Raštus*), teatruose statyti spektaklius apie didžiuosius Lietuvos kunigaikščius, švęsti Vilniaus universiteto 400 metų jubiliejų.

Destalinizacijos priedangoje prasideda lietuvių literatūros atsinaujinimas, kurio lyderiais tampa Jonas Avyžius, Mykolas Sluckis, Romualdas Lankauskas, Jonas Mikelinskas, Vytautas Bubnys, Eduardas Mieželaitis, jauni poetai Justinas Marcinkevičius, Algimantas Baltakis, Janina Degutytė, Alfonsas Maldonis, literatūros kritikas Vytautas Kubilius. Anot Marcelijaus Martinaičio, „Pradėtas stipriai ardyti socrealizmo literatūros fasadas, jo „klasikų“ kūriniai tampa atgrasumo sinonimais“³⁰. Tačiau ir šiuo metu, ieškantiems nišos kūrybai, duoklė valdančiajai partijai – privaloma. Reikalaujama lojalumo, viešumo kaina – paaukota svarbiausia dalis tiesos. Oficialiu „vadovaujančiu“ metodu išlieka socrealizmas, tik literatūrą mėginama „sužmoginti“. Pasigirsta autentiškesnis rašytojo balsas, tačiau Vitas Areška, 30-ųjų gimimo poetus apibūdina kaip lietuvių tautos istorijos tragiškumo, kūrybinės asmenybės prievartavimo ir saviprievartavimo, rožinio tikėjimo ir juodo nusivylimo dokumentiškus liudytojus.³¹

²⁹ *Rašytojas pokario metais*, p. 197.

³⁰ Marcelijus Martinaitis „Dešimtmečių sąvartoje“, *Naujausioji lietuvių literatūra (1988 – 2002)*, sudarė Giedrius Viliūnas, Vilnius: Alma littera, 2003, p. 11.

³¹ Vitas Areška, „Pritarimas ir pasipriešinimas: 30-ųjų metų karta“, *XX a. Lietuvių literatūra*, straipsnių rinkinys, Vilnius: Vaga, 1994, p. 236.

Nuo „atlydžio“ diduma literatų (vieni – eidami į kompromisus vardan pripažinimo ir materialių gėrybių, kiti – pirma, viešojoje veikloje išvelgdami galimybę palaikyti tautos kultūrą, antra, neatmestina, siekdami tos pačios garbės ir gerovės, treči – vengdami susidorojimo) dirba legalumo rėmuose, vis bandydami juos praplėsti.

Arūno Streikaus teigimu, „Po Stalino mirties prasidėjęs ideologinės viešojo diskurso kontrolės susilpnėjimas truko neilgai. Jau nuo 1957 m. Lietuvoje, kaip ir visoje Sovietų Sąjungoje, pradėta restauruoti iki tol veikusių cenzūros sistemą“³². 1970 m. LTSR Valstybinio leidyklų, poligrafijos pramonės ir knygų prekybos reikalų komiteto ataskaitoje LTSR Ministrų Tarybos Spaudos komiteto pirmininkas Feliksas Bieliauskas pažymi, kad „Redaktoriaus darbo su autoriumi dėka apie pusę gaunamų rankraščių *Vagos* leidykloje įgauna naują redakciją, o dalis rankraščių gražinami autoriams pataisyti arba visai atmetami. Kaip silpni idėjiniai bei meniniai požiūriai 1968 m. buvo gražinti rankraščiai J. Dovydaičiui, I. Merui, A. Markevičiui, A. Sluckaitei, V. Dautartui, J. Apučiai, S. Gedai“³³. Dėl įvairių priežasčių 1946–1986 m. sulaikomi (sunaikinami, išimami iš bibliotekų ir knygynų „pertvarkomi“) 34 *Vagos* leidiniai, tarp kurių – Kazio Borutos *Baltaragio malūnas*, Sruogos *Dievų miškas*, Putino *Altorių šešėly*, Mikelinsko *Kur lygūs laukai*, visos iki emigracijos išleistos Sauliaus Tomo Kondroto knygos.³⁴ Anot *Vagos* direktoriaus (1953–1972) Jono Čekio, „atšilimas vyko su nuolatiniais stalininio viduržemio dvelktelejimais“³⁵.

Nuolatinė „organų“ priežiūra, oficialiosios spaudos puldinėjimai, stūmimas iš viešumos į periferiją, kūrinių cenzūra tampa akstinu skirtingais kūrybinių ieškojimų bei individualiais saviraiškos keliais ėjusių menininkų sąmonėjimo procesui ir bendrystei: „Telkiamasi pagal nerašytas nuostatas: necituoti vadinamųjų marksizmo klasikų, nestoti į partiją, nesusigundyti su ideologija ir oficialia propaganda susijusiais postais, jokiom progom nevertoti žodžio tarybinis, ypač nesegti jo prie Lietuvos vardo“³⁶. Pagrindiniais literatų santalkos kūrybos kriterijais tampa savitumas, išskirtinumas, preciziškumas (ne kiekybė, o kokybė), teksto intensyvumas: raiškos įvairovė, stiprūs semantiniai teksto ryšiai, reikšminga struktūra, intonacijos, fonika. Slapta skaitomi ir persirašinėjamai netikėčiausiais būdais gauti draudžiami vietinių ir išeivijos autorių kūriniai, periodiniai leidiniai, verstiniai tekstai. Ypatingas susidomėjimas daile atsispindi literatūroje: atsigrežiama į tradicinę kultūrą, folklorą, mitologiją. Visa tai tampa ezopinės kalbos pagrindu. Tokia kūryba vis sunkiau įkandama cenzūrai, todėl ji stiprinama kvalifikuotesniais kadrais, tačiau pastarieji liberalesni modernizmo atžvilgiu, nei jų pirmtakai. Aušra Marija Sluckaitė čia išvelgė

³² Arūnas Streikus, „Ideologinė cenzūra Lietuvoje 1956–1989 m.“, *Genocidas ir rezistencija*, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2004, 1 (15), p. 63.

³³ *Rašytojas ir cenzūra*. Straipsnių ir dokumentų rinkinys, sudarė Arvydas Sabonis, Stasys Sabonis, Vilnius: Vaga, 1992, p. 539–540.

³⁴ Ten pat, p. 572–576.

³⁵ Ten pat, p. 235.

³⁶ Martinaitis, „Dešimtmečių sąvartoje“, *Naujausioji lietuvių literatūra (1988–2002)*, p. 14.

Lietuvoje vykdomą gudrią režimo kultūrinę politiką: toleruodama stilistinę įvairovę, iki tam tikros ribos leisdama pasireikšti tautiniams sentimentams, tradicijoms ir „vakarietiškom“ įtakoms ji sudarė palankesnę (nors ir minimalią) kultūrinę erdvę, kurioje funkcionavę menininkai palaiapsniui ir be didelių skausmų įaugo į sistemą³⁷.

Į valdžią atėjus Leonidui Brežnevui (1964), taip pat juntamas šioks toks cenzūros sušvelnėjimas, kuris Lietuvoje užtrunka net iki 1972 m.

3. Laisvėjimo punktyrai

1960–1972 m. į literatūros lauką esminių permainų įneša Sigitas Geda, Jonas Juškaitis, Judita Vaičiūnaitė, Tomas Venclova, Vytautas P. Bložė, Juozas Aputis, Romualdas Granauskas, Bronius Radzevičius, Saulius Šaltenis ir kt. Anot Kubiliaus, „ideologinės kontrolės ir cenzūros mechanizmas, „atlydžio“ metu sušvelnėjęs poezijos tekstams, išliko pakankamai griežtas prozos kūrinių atžvilgiu“³⁸. Poetai kaltinami beidėjiškumu, miesčionišku skoniu, atitrūkimu nuo realybės ir pan. Spaudoje inicijuojamos diskusijos, kurių tikslas nuteikti visuomenę prieš sparčiai modernėjančią poeziją: neva menininkas šaiposi iš auditorijos kvailumo. Kritikų idėjinis nusiteikimas kartais sustiprinamas be jų žinios³⁹. Pagrindinės komplikotos poezijos recepcijos priežastys (sudėtingumas, nesuprantamumas) kolaboruojančių kritikų⁴⁰ aiškinamos autorių nenuoširdumu, epigoniškumu, nebrandumu ir pan. Opoziciją viešojo ideologinio diskurso atžvilgiu užėmusi kritika⁴¹ apkaltinama subjektyvizmu ir skaitytojų nuomonės nepaisymu.

Maždaug iki devintojo dešimtmečio vidurio su sistemos prievarta ir melu atvirai konfrontuojantis menas neįmanomas. Kitaminčiams taikomos represinės priemonės: šalinimas iš darbo, kūrinių atmetinėjimas, pajamų suspendavimas, sekimas, tardymai, psichologinis teroras, kartais net fizinis susidorojimas – atimančios sveikata, laužančios likimus (Antanas Kalanavičius, Bložė, Juškaitis). Didžiulius nuostolius kultūrai atnešė priverstinės emigracijos banga (Aleksandras Štromas, Icchokas Meras, Jonas Jurašas, Sluckaitė, T. Venclova, Kondrotas), savižudybės (Arvydas Ambrasas, Antanas Masionis, Radzevičius ir kt.), neaiškios mirtys (Jonas Kazlauskas, Mindaugas Tomonis, Raimundas Samulevičius).

³⁷ *Tylusis modernizmas Lietuvoje 1962–1982*, sudarė Elona Lubytė, Vilnius: Tyto alba, 1987, p. 160.

³⁸ Vytautas Kubilius, *XX amžiaus literatūra*, Vilnius: LLTI, 1996, p. 570.

³⁹ Vito Areškos recenzija „Chaos poezizavimas“, anot jo paties, buvo gerokai pagedaguota redakcijoje. (Vitas Areška, „Poetų kanonizavimas“, *Poezijos pavasaris*, Vilnius: Vaga, 2005, p. 62–63).

⁴⁰ Vitas Areška, „Chaos poezizavimas“, *Tiesa*, 1972, rugpjūčio 26.

⁴¹ Kęstučio Nastopkos straipsnis, „Apie žuvis, gyvenimišką logiką ir poetinę kalbą“, *Literatūra ir menas*, 1968, liepos 27.

1972 m. pavasaris Lietuvoje, pasak Ritos Tūtlytės, „atveria giluminį visuomenės sąmonės turinį“⁴². Romo Kalantos protestas perauga į masines antisovietines jaunimo demonstracijas, kurių metu viešai išsakomas laisvės ir Nepriklausomybės siekis. Atgimsta pogrindžio spauda: 1972 m. pasirodo *Lietuvių katalikų Bažnyčios kronika*, kiek vėliau *Aušra*, *Laisvės šauklis*, *Alma Mater*, *Lietuvių kultūros archyvas* ir kiti leidiniai⁴³. Pogrindžio spaudos gausumu 1975–1980 m. laikotarpiu Lietuva išsiskiria ne tik SSRS, bet ir Rytų Europoje⁴⁴. Po Kauno įvykių itin sustiprėja režimo kontrolė. Organizuojama didžiulė propagandos ir dezinformacijos kampanija, griežtinamos represijos, kuriama baimės atmosfera. Suvaržoma kūrybinė inteligentija, „kurioje atsirado „nusivylimo nuotaikos, pesimizmas, netikėjimas socializmu bei moraliniu žmogaus progresu“⁴⁵, keičiami kultūrinės spaudos redaktoriai. Stiprinama institucinė kontrolė. Aštuntojo dešimtmečio pabaigoje devintojo dešimtmečio pradžioje LKP ir KGB sutelkia jėgas stiprėjančiam pasipriešinimui slopinti, nevengdami net fizinio susidorojimo. Tačiau literatūros modernėjimui tai nebepakenkia.

1985 m. Michailui Gorbačioviui iškėlus *glasnost* šūkį, Glavlitas pamažu netenka cenzūros funkcijų. 1989 m. panaikinami apribojimai išsvijojos leidiniams, nuo išankstinės cenzūros atleidžiama dauguma *Vagos* ir *Vyturio* leidyklų leidinių. 1990 m. sausio 1d. priėmus Spaudos ir kitų masinės informacijos priemonių įstatymą subyra ir pats cenzūros mechanizmas.

---

⁴² Rita Tūtlytė, „Gėlių vaikai“ ir „blogio gėlės“, *Naujausioji lietuvių literatūra (1988 – 2002)*, sudarė Giedrius Viliūnas, Vilnius: Alma littera, 2003, p. 94.

⁴³ V. Skuodys, „Lietuvos pogrindžio spaudos žingsniai“, *Aidai*, 1988, Nr. 4, p. 266–270.

⁴⁴ *Lietuva 1940–1990: Okupuotos Lietuvos istorija*, vyr. redaktorius Arvydas Anušauskas, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2005, p. 529–532.

⁴⁵ Ten pat, p. 527.

III. Tarybinių Lietuvos rašytojų „šeima“

1. Priverstinis susvetimėjimas. Nuoširdaus žmogiškumo ilgesys

Avyžius priskiriamas sovietinių rašytojų kartai, atėjusiai po socrealizmo „klasikų“. Antrosios kartos ryškiausiai prozininkai: Antanas Pakalnis, Marukas, Alfonsas Bieliauskas, Jonas Mikelinckas, jaunesni: Mykolas Sluckis, Vytautas Petkevičius, Algirdas Pocius, Romualdas Lankauskas, Vytautas Bubnys ir kt. Atsiliepdamas į 1968 m. kritikų inicijuotą diskusiją apie romaną, Sluckis suformulavo kartos, anot jo, „įaugusios į socializmą kaip medžiai šaknimis“, *credo*: „būtinumą aktyviai šalinti tai, kas atgyveno, sustabarėjo ar kartais gimsta su anomalijom, mes suprantame kaip savo pilietinę ir partinę pareigą“⁴⁶. Suprantama, kalbant apie šią kartą, nei asmenys, nei jų kūryba, galiausiai rašytojų prisiimtą poziciją ir statusą literatūros lauke nevertintini apibendrinimai, nes tiek pilietiškumas nebuvo suprantamas vienodai, tiek partiniai įsipareigojimai ne visus saistė. Taigi „poetiškas“ Sluckio kartos apibrėžimas taikytinas sovietinės nomenklatūros elito atstovams.

Martinaičio pastebėjimu, sovietų Lietuvoje literatūrinių kartų grupavimas pagal sąsajas su politiniais, istoriniais įvykiais, KP vadų kaita buvo dirbtinis; iš tiesų, nekontroliuojamos, nuoširdžios literatūrinės bendrystės prevencijai ieškota supriešinančių įkalčių.⁴⁷ Rašydamas prisiminimus apie Avyžių, Sluckis pripažįsta, kad mėginimų gadinti draugiškus jų santykius nestigo, o ir apskritai „vis labiau ryškėjusi tarybinė mada kiekvienoje kultūros srityje [...] diegti rangų hierarchiją“, skirsčiusią pirmais, antrais, trečiais poetais, dramaturgais, prozininkais ir t. t., kurstė nesusipratimus⁴⁸.

Ne mažiau iškalbingos intymios, skausmu, gėda, „nereikalingo žmogaus“ jausmu persmelktos literatūrinės išsargios apie sovietinę tikrovę, amžininkų sąmonėje išlikę ar dokumentuoti tragiški jos padariniai. Eduardo Mieželaičio prisiminimuose užfiksuota, kaip garsioji Kazio Preikšo (Mieželaičio spėjimu ją parašė Henrikas Zimanas – J. R.) kalba TSR tarybinių rašytojų visuotiniame susirinkime (1946) kuriam laikui jį pavertė „raupsuotuojū“, kurį sutikę daugelis kolegų pereinavo į kitą gatvės pusę⁴⁹. Mieželaitis, Maruko teigimu, po plenumo ir jo pasekmių „pratrūko gerti“⁵⁰. Vyresnės kartos poetas Antanas Miškinis buvo pasmerktas tremčiai, o, anot Baltakio,

⁴⁶ Mykolas Sluckis, „Romanisto požiūris“ (1968), *Rašytojas apie rašytojus*, Vilnius: Vaga, 1984, p. 405.

⁴⁷ Martinaitis, „Dešimtmečių sąvartoje“, *Naujausioji lietuvių literatūra (1988–2002)*, p. 12.

⁴⁸ Mykolas Sluckis, „Pakeliui į stiklo kalną“, *Jonas Avyžius: Autobiografiniai fragmentai. Publicistika. Draugų ir kolegų prisiminimai*, sudarė ir parengė Irena Litvinaitė-Avyžienė, Vilnius: Seimo leidykla *Valstybės žinios*, 2000, p. 377.

⁴⁹ Eduardas Mieželaitis, *Nereikalingas žmogus. Akcentai*, Vilnius: LRSL, 2003, p. 89.

⁵⁰ Marukas, *Apmąstymai prie Šventosios*, p. 86.

karingumu pasižymėjęs Vladas Grybas, žiauriai sukritikuotas ideologų, nusižudė⁵¹. LTSR rašytojų sąjungos Kauno filialo reikalų vedėjas poetas Jonas Graičiūnas be teismo ištremtas septyneriems metams į Sibirą už pastangas užkirsti kelią Aleksio Churgino mėginimams rašytojų namą paversti „bordeliu“⁵², o ir pastarasis skųsdamas nėrėsi iš kailio, kad išvengtų analogiško likimo už „jaunystės nuodėmės“ – publikacijas vokietmečio spaudoje.

Tai pačiai generacijai priskiriamas literatūros kritikas Kubilius po skandalingųjų „Talento mįslių“ (1972) jautėsi it maiše užrištas pasiutęs šuo: brolių literatų „apdaužytas, apspardytas ir nuleistas į dugną“. Labiausiai kritiką šokiravęs faktas – jo išliaupsintų rašytojų indiferentiškumas kolegos nelaimėi.⁵³ Kubilius dienoraštyje 1980 m. prisipažįsta per savo 38 metų veiklą taip ir nesuradęs artimų literatūros draugų, bendraminčių.⁵⁴

Tuometinis gyvasis klasikas Juozas Baltušis dukrai Violetai laiške (1970) rašo: „tu daugiau jaudiniesi dėl rašytojų kiaulysčių mano atžvilgiu [...] priešingai, esu smarkiai patenkintas, kad visa šita mieželaičių ir petkevičių šunauja nepalaikė manęs savo žmogum, pademonstravo savo neapykantą [...] Jau Tu būk rami: ne mieželaičiams, drazdauskams ir petkevičiams palaužti mane, įvaryti į nusiminimą arba nutildyti. Tegu jie ten nors ir pasikaria, begirdami vienas kitą, bedaužydami žmones už tiesų žodį, už kritiką objektyvią [...]“⁵⁵. Laiške (1974) vyresnėlei Ritai randamas toks fragmentas: „neįsivaizduoju, kaip Tu gali ilsėtis rašytpalaikių viloje, matyti tuos visus snukius [...]“⁵⁶. Tariamą Baltušio „smarkų pasitenkinimą“ komplikuotais literatų tarpusavio santykiais demaskuoja vėlesniuose laiškuose užfiksuotos individualios patirties refleksijos: „Draugų reikia turėti. Šitai pajunti, kai netenki jų arba nusivili jais. Panašiai dabar yra atsitikę man. Per daug, žinoma, nepergyvenu: ką šiaip draugai, tai šimtą kartų geriau be jokių“⁵⁷.

Lietuvos rašytojų suvažiavimui (1986) parengtoje Avyžiaus kalboje nuskamba teiginys, kurio kontekstas – ketverių metų susidorojimo su Kaziu Saja (vienam iš sąjungos vadovų Saja skėlė, anot Avyžiaus, „garbės antausį“ už organizuotą apgaule) kampanija, vos nesibaigusi tragedija (rašytojo savižudybe): „nežinau nė vieno atvejo, kad rašytojų sąjungos vadovybė būtų buvusi savo nario pusėje, kai rimtai reikėjo ištiesti jam ranką, o ne pakišti koją“⁵⁸. Atsakydamas į Bučio klausimus (1977), Avyžius teigia, rašytojus kolegas, kuriems jaustūsi dvasiniai giminingas galįs suskaičiuoti

⁵¹ Algimantas Baltakis, „Keli štrichai bičiulio portretui“, *Jonas Avyžius: Autobiografiniai fragmentai. Publicistika. Draugų ir kolegų prisiminimai*, sudarė ir parengė Irena Litvinaitė-Avyžienė, Vilnius: Seimo leidykla Valstybes žinios, 2000, p. 362.

⁵² *Rašytojas pokario metais*, p. 517–526.

⁵³ Kubilius, *Dienoraščiai 1945–1977*, p. 400.

⁵⁴ Vytautas Kubilius, *Dienoraščiai 1978–2004*, Parengė Janina Žekaitė, Jūratė Sprindytė, Vilnius: LTTI, 2007, p. 27.

⁵⁵ *Juozas Baltušis iš arti. Laiškai ir kt.*, Sudarytoja Rita Baltušytė, Vilnius: Kultūros barai, 2010, p. 196–197.

⁵⁶ Ten pat, p. 212.

⁵⁷ Ten pat p. 200.

⁵⁸ *Jonas Avyžius: Autobiografiniai fragmentai. Publicistika. Draugų ir kolegų prisiminimai*, p. 67.

„ant vienos rankos pirštų su didele tų pirštų liekana“⁵⁹. Pasak Albino Bernoto, šiek tiek artimiau bendravusio su Avyžium, „kitaip ir būti negalėjo, buvo tokie laikai, nuoširdus atlapaširdiškumas tarp kūrybinės plunksnos brolių tada retai tepasitaikydavo: vieną sakai, du pasilik minty, darysi atvirksčiai – nedaug džiaugsmo turėsi, žiūrėk, dar ims ir palaikys saugumo provokatorium!..“⁶⁰ Kita vertus, Bernotas ir pats prisipažįsta ilgai drebėjęs po to, kai išgėręs išsipasakojo, esą jo tėvai pokariu rėmė partizanus, o ir jis pats su jais, dar į mišką neišėjusiais, draugavęs: „kitą dieną atsibudęs ir prisiminęs pokalbį su Jonu, griebiausi už galvos: labiausiai mane baugino tai, kas Avyžius buvo dirbęs *Tiesoje*, Zimano laikraštyje, man atrodė, kad į Avyžiaus ausį pasakytos paslaptys štai dabar neatšaukiamai keliauja arba jau nukeliavo ten, kur jos pavirsta išdavyste ir nelaimė!“⁶¹ Marukas prisimena, kaip Paleckis jį nekartą yra perspėjęs: „Nebūk su visais per daug nuoširdus. Laikyk liežuvį už dantų“⁶².

Ypatingo žmogiškos šilumos, tikro kolegiškumo ilgesio liudininkai – rašytinės literatūros komunikacijos fragmentai. Štai Mieželaičio laiškuose artimam bičiuliui Baltakiui ir kt. (Juozui Macevičiui, Avyžiui) prie adresato vardo „segami“ įvairuojantys kreipiniai („mano brangus“, „brangus“, „mielas“, „mielas Tu mano žmogau“). Intymesnio bendravimo atvejais varijuoja ir vardo formos („Algimantai“, „Alguti“, „Algi“), o bendrystės pajautą sustiprina šelmiški kreipiniai („išdykėli Baltaki“). Atsisveikinama „poetiškai“: šalia nuoširdžių, vingrių, šmaikščių, išplėtotų ar taupių palinkėjimų prirašoma: „Apkabinu – Tavo / E. Mieželaitis“, „Bučiuoju – visada Tavo / Ed. Mieželaitis“, „Karštai ir draugiškai tave bučiuoju! / Visada tavo Ed. Mieželaitis“ ir pan. Dažnuose Baltušio laiškuose, adresuotuose artimoms moterims (žmonai, dukroms, seseriai, motinai, anūkei) vyrauja kreipiniai: „brangi“, „miela“, „gera“, „mylima“, atsisveikinant – stiprūs apkabinimai, pabučiavimai, taip pat – įvairūs linkėjimai. Į knygų redaktorę Sluckaitę Baltušis kreipias oficialiau: „Miela drauge Aušra“, arba tik „Miela Aušra“. Ypač dailūs kreipiniai, atsisveikinimai ir palinkėjimai skiriami prielankiems, draugiškiems žmonėms, kuriuos gatvėje ar kitur sutiktus rašytojas dvejojo ar pažintų: „Gerbiama ir maloni Birute Nenėniene“, „Gerbiama, maloni drauge mano...“, „Gerbiama, maloni ir gerokai pasiilgta...“, „Miela, maloni, stipriai mano gerbiama...“ Atsisveikinama pasitikėjimą stiprinančiomis ir tolesniam bendravimui aspiracijų teikiančiomis frazėmis: „Su tikra pagarba, Jūsų – Juozas Baltušis“, „Rašykite dažniau!“, „parašykite man, gerai?“ ir pan. Žinoma, visa tai būtų galima vadinti epistolinėmis klišėmis, kai kurių veikėjų „artistiškumu“ ir pan., tačiau kitais atvejais, t. y. į ne itin draugiškus, malonius žmones (net gana artimus), su

⁵⁹ Jonas Avyžius, „Atsakymai *Naujų knygų* skaitytojams“, *Naujos knygos*, 1986, Nr. 7, p. 29–33, taip pat *Jonas Avyžius: Autobiografiniai fragmentai. Publicistika. Draugų ir kolegų prisiminimai*, p. 29.

⁶⁰ Albinas Bernotas, „Žvyruotu kaimo vieškeliu“, *Jonas Avyžius: Autobiografiniai fragmentai. Publicistika. Draugų ir kolegų prisiminimai*, p. 335.

⁶¹ Ten pat, p. 339–340.

⁶² Marukas, *Apmąstymai prie Šventosios*, p. 87.

kuriais santykiai atšalę, akivaizdžiai paaštrėję ar tik formalūs kreipiamasi labai oficialiai, dažniausiai „Drg....“

Pasak apie Baltušį rašiusios Nenėnienės, „niekam ne paslaptis, kad tarp menininkų, nesvarbu, kokios srities, draugysčių nedaug, jie lengvai susipyksta, išizeidę dėl kritikos ar nutylėjimų, vienu neįvertinimo, kitų pervertinimo“⁶³. Būtent neišsipildžiusių iliuzijų dėl trokštamo kūrybos ar asmenybės įvertinimo atvejais išryškėja specifinis rašytojų „socialumo ilgesys“. Į „šuns dienas“ brolius literatus išdėjęs Baltušis netrukus prisipažįsta: „Vis dėl to, žmonių pasigendu. Dabar ieškosiu naujų draugų, ne rašytojų tarpe, nes pastaraisiais nusivyliau visais, išskyrus tiktai pačius vyriausius, o iš jaunesnių Just. Marcinkevičių, A. Maldonį, dar kai ką“⁶⁴. Kita vertus, kiekvienam artistui, suvokiančiam save kaip tokį, reikalinga publika. Tikslinant, ieškoma terpės, ne į kurią norėtūsi įsilieti, o virš kurios tikimasi pranašišškai pakilti. Pavyzdžiui, Avyžius teigia rašas savo tautai, bet norįs būti suprastas visų. Rašas „iš meilės, o gal iš gailėsčio žmogui“⁶⁵.

Tinkamu pavyzdžiu laikytina ir Just. Marcinkevičiaus situacija Nepriklausomybės išvakarėse ir ją atkūrusios Lietuvos kontekste: viešai suabejojus⁶⁶ poeto morale, kūrybos etine bei estetinė reikšme, pastarasis iki šių dienų plačiojoje visuomenėje išlaikė šventumo aureolę. Taigi einant į tautą, „liaudį“ ar „mases“ (pastarosios dvi kategorijos visiškai nuasmenintos) tikimasi ne bet kokio, o neabejotinai pozityvaus grįžtamojo ryšio. Tai sietina su Maingueneau aptartais *genetiniai ritualais*, atsirandančiais ir įteisintais per kūrybą, kurią savo ruožtu jie suponuoja. Savo elgsena rašytojas „užima tam tikrą poziciją literatūriniam lauke ir duoda progą įžvelgti gestus, kurie, jo nuomone, yra privalomi įteisintam rašytojui“⁶⁷.

Tokiu atveju, sovietmečio ir Atgimimo laikotarpiais itin populiarius rašytojų susitikimus su skaitytojais vadintume tokiais genetiniais ritualais, per kuriuos rašytojai įteisino savo kūrybą ir tuo pačiu šie susitikimai juos formavo kaip „masinio skaitytojo“ rašytojus. Vytauto V. Landsbergio paklaustas apie „egzilio literatūros istorijos kasdienybę“, Alfonsas Nyka-Niliūnas prisimena, kad ir Kazys Bradūnas „visad buvo pasiruošęs skaityti, visuomet turėdavo eilėraščių su savimi [...] Iš viso jis labai intensyviai norėjo reikštis kaip poetas. Atrodyt kaip poetas [...] Jis buvo viešumos žmogus. Jis visada norėjo būti dėmesio centre, norėjo turėti savo pasekėjų būrį“⁶⁸. Panašiai dienoraščiuose Niliūnas atsiliepia ir apie Marcinkevičių, situaciją aiškiai negatyvizuodamas. Pasak Niliūno, pats jis niekad neskaitydavęs, jam tai atrodo beprasmiška ir juokinga. Taigi visais laikais rašytojų

⁶³ Birutė Nenėnienė, „Šaukštas deguto“, Rašytojo Juozo Baltušio 100-mečiui, *Juozas Baltušis iš arti. Laiškai ir kt.*, p. 279.

⁶⁴ Ten pat, p. 200.

⁶⁵ *Jonas Avyžius: Autobiografiniai fragmentai. Publicistika. Draugų ir kolegų prisiminimai*, p. 29.

⁶⁶ „Krantas“, su Kaziu Saja ir Algirdu Patacku kalbasi Saulius Šaltenis, *Šiaurės Atėnai*, 1991, Nr. 26, p. 1.

⁶⁷ Maingueneau, *Literatūros kūrinio kontekstas: Sakymas, rašytojas, visuomenė*, p. 54–55.

⁶⁸ „Žemininkai. Būčiau dingęs kaip lašas jūroje“, Alfonsą Nyką-Niliūną kalbina Vytautas V. Landsbergis (1995), <http://www.tekstai.lt/literatriniai-sjdiai/205-zemininkai/1781-zemininkai-buciau-dinges-kaip-lasas-juroje-alfonsa-nyka-niliuna-kalbina-vytautas-v-landsbergis.html> [žiūrėta 2010-05-17]

socialumo būta skirtingo, tačiau akivaizdu, kad istorinių ir estetiškos sąmonės lūžių momentais vienu literatū socialumas susilpnėja (neretai iki asocialumo), kitų – įvairiais laipsniais sustiprėja.

Tik konkurencija ar psichikos subtilybėmis grindžiama literatū riboto bendravimo argumentacija aptariamam laikotarpiu laikytina nepakankama, nors ir atvirai išsakoma literatūrinių personažų. Štai Avyžiaus *Chameleono spalvose* (1979) Liudas Skirmonis, džiaugdamasis bičiulio Andriaus Skardžio sėkme, sykiu pajunta kylant nesuprantamą slogutį: „Tada dar nesupratau, kad slogus vienatvės jausmas buvo ne kas kita, kaip gėdinga beprasmiškiausio pavydo išraiška, išprovokuota įžūlios Skardžio laimės“⁶⁹. Tačiau Skardžio refleksijos, sakytume, ta pačia tema, sugestijuoja kitakryptę mintį: „Negaliu pakęsti, kai žmonėms sekasi. Gal tu talentingesnis už mane? Arba Ramunaitis? Gyvenat! Viskas jums kaip sviestu patepta. Pinigai, garbė. Kūrėjai! [...] Toks Telyčėnas – blakė, palyginus su jumis. Kas antras raštingas gali išmokti rašyti taip, kaip jis rašo. Vidutinybė, pilkuma. Taip pat gyvena! Kas dveji treji metai – aptakus, niekam nekliūvantis romaniūkštis. Recenzijos. Kebla iš kailio neriasi, girdamas kiekvieną jo pirdalą, net koktu skaityti. Kodėl? Ogi pataiko į koją. Moka užmaišyti tešką, kad nebūtų nei per sūri, nei per saldi, vadinasi. Aukščiausios klasės konditeris“⁷⁰. Analogiškas įtampas išvelgtume tarp Martyno Vilimo ir Arvydo Toleikio Avyžiaus romane *Kaimas Kryžkelėje*.

Esminis aptariamąs epochos akcentas yra tas, kad kūrėjų aistras kurstė ir savitarpio santykius lėmė ne tik kūryba – labiausiai žmones pjudė valdžios inicijuotos viešos provokacijos, t. y. vieši kūrybos ar kritikos straipsnių vertinimai – dažnai užgaulūs ir tendencingi, incidentai. Kubilius, dienoraštyje fiksuoja incidentą, nutikusį prieš kelionę į Ameriką (1986) – Kubilius gavęs pasą, o Zalatorius ne: „buvo taip nemalonu ir klaiku, kad nei kur dėtis; net į akis baisu pažiūrėti Zalatoriui. Tas mirtinai sukrėstas, pažemintas ir įsiutęs. Taip gimdavo disidentai. Jis norėtų, kad ir aš atsisakyčiau. Bet to neišdrįsiu. Tai būtų įžūlus protestas. Ir jaučiu, koks niekingas pats esu“⁷¹. Valdžios prioritetą, anot Kubiliaus, turėjo parodyti, kas „labiau prisitaikęs, labiau patikimas“. Kritikas svarsto, kad tokiam moraliniam aktui, kokio reikalaujama iš jo, nebūtų pasiryžęs nė pats Zalatorius. Toks svarstymas, be abejo, pagrįstas „Talento mįslių“ patirtimi, kai nė vienas „nepajudino nė piršto“. Kolegų susvetimėjimas, apsiribojimas asmeninėmis problemomis, siekis nesusigadinti reputacijos tampa akstinu pozicijai: „kaip jūs man, taip aš ir jums“, tapusiai viena simptomiškiausių aptariamam periodu. Nuolatinė rezignacija, savianalizė liudija psichikos pasipriešinimą prievartinei moralės deformacijai.

Gausūs pavyzdžiai iliustruoja viso aktualizuoto laikmečio oficialiai pripažįstamos literatū bendruomenės specifinę situaciją ir įtampų kupiną literatūros lauko, kuriame, anot Kubiliaus,

⁶⁹ Jonas Avyžius, *Chameleono spalvos*, Vilnius: Vaga, 1979, p. 128.

⁷⁰ Ten pat, p. 193.

⁷¹ Kubilius, *Dienoraščiai 1978–2004*, p. 47.

„kiekvienas kapanojasi kaip išmano“⁷², atmosferą. Tačiau tendencinga būtų nematyti ir pozityviosios literatū ir apskritai meno žmonių santykių, apie kuriuos buvo užsiminta ankstesniame skyriuje, pusės. Avyžiaus kartos bendravimo specifiką įdomiai nusako Baltakis, individualios pažinties su Avyžium patirtį skirstydamas į keletą etapų: poetas teigia pažinojęs tris Avyžius⁷³. Paskutinis gerokai skyrėsi nuo pirmojo – jauniausio, su kuriuo susiję spalvingiausi prisiminimai.

2. Pokario „Jaunieji“. Inicijacija į panteoną

Anot Maingueneau, „kiekvienas rašytojas, nesvarbu, ar jis būtų iš praeities, ar iš dabarties, ar jo asmenybė žinoma, ar nežinoma, pakliūva į savo išrinktąją gentį, kuri jį įtraukia į savąjį panteoną, ir tada jo gyvensena bei kūriniai leidžia jam įteisinti savo paties sakymą“⁷⁴. Maingueneau kalba apie dvasinę bendriją, sujungiančią vardus į tokį derinį, kur pripažįstamas tik vienas išskirtinumo kriterijus – estetiški reikalavimai autoriui.⁷⁵ Režimui pokariu estetinę raišką totaliai suspendavus politiškai angažuoju turiniu, oficialiųjų sovietinių rašytojų kūrybai aspiracijų turėjo teikti socrealistinis metodas, kurio tezės (socialistinės doktrinos) esmiškai prieštaravo praktiniam metodo įgyvendinimui (tikrovės vaizdavimui). Atsižvelgiant į diskursą suprimityvinius Maingueneau sąvoką „išrinktoji gentis“ čia – aktyvių ir produktyvių rašytojų grupė, kuriai pokario situacija ne blokavo, o atvėrė kelius į viešumą ir pripažinimą.

Po Antrojo pasaulinio (1944–1946) karo *Jaunimo gretų* redakcijoje rinkęsi jaunieji literatai (po 10 – 20 metų užėmę pagrindines, „klasikų“ pozicijas), idant nenukryptų nuo sovietinės ideologijos kurso, 1946 m. buvo suburti į Jaunųjų rašytojų sekciją prie Rašytojų sąjungos (RS). Pirmajame sekcijos sąraše įrašyta ir Avyžiaus pavardė. Pastaruosius „auklėjo“ speciali RS valdybos tvirtinama komisija, kurios iniciatyva šaukti respublikiniai jaunųjų rašytojų pasitarimai.⁷⁶ 2009 m. gegužės 22 d. Lietuvių literatūros ir tautosakos institute vykusioje mokslinėje konferencijoje *Socialistinio realizmo klasika*, Jakonytė, aptarusi socrealizmo „talentų“ rengimo politiką ankstyvuoju sovietmečiu konstatavo, jog nors ir buvo studijuojami tarybinės literatūros ir marksizmo kanonai, būreliai neišugdė pajėgių literatų – instrukcijų uoliausiai klausęsi mėgėjai neschemiškos literatūros nesukūrė⁷⁷. Kodėl?

Pirmajame pastarųjų susirinkime (1948), sekcijos pirmininko Sluckio kalboje fiksuojamas žemas „jaunųjų“ idėjinis-politinis lygis, menkos politinės saviideologizacijos pastangos,

⁷² Kubilius, *Dienoraščiai 1978–2004*, p. 27.

⁷³ Algimantas Baltakis, „Keli štrichai bičiulio portretui“, *Jonas Avyžius: Autobiografiniai fragmentai. Publicistika. Draugų ir kolegų prisiminimai*, p. 362–369.

⁷⁴ Maingueneau, *Literatūros kūrinio kontekstas: Sakymas, rašytojas, visuomenė*, p. 39.

⁷⁵ Ten pat.

⁷⁶ Baliutytė, *Laiko įkaitė ir partnerė: lietuvių literatūros kritika 1945–2000*, p. 21–22.

⁷⁷ Gintarė Bernotienė, „Gyvai apie klasikų ir įvaizdžius“, http://www.culture.lt/lmenas/?st_id=14891 [žiūrėta 2010-04-19].

paviršutiniškas santykis su Stalino veikalais, ir marksizmo-leninizmo mokslu, abejingumas tarybinei spaudai ir grožinei literatūrai, nerimtas požiūris į darbą ir pareigas, galiausiai gėrimas ir boheminės nuotaikos. Kritikos neišvengia RS valdyba ir konkretūs asmenys. Sluckio nepatenkina vyresniųjų rašytojų pernelyg aktyvi „jaunųjų“ globa, primenantį mecenatystę, neobjektyvi, „jauniesiems“ itin kenksminga dėl savo vienpusiškumo literatūros kritika. Siūloma apšvarinti sekcijos gretas, nes „jaunieji“, atėję iš darbo masių, neva negalintys dirbti su dviveidžiais niekšais, šmeižėjais (tarybų valdžios – J. R.), dirbusiais vokiečių spaudoje.⁷⁸ Vėliau savo kūrybos kelią apmaščiusiam Avyžiui neatrodo, kad „kūrybiniame brendime ši sekcija (Avyžius jai priklausė 1946–1950 – J. R.) būtų suvaidinusi svarbų vaidmenį – kur kas didesnės reikšmės šiuo atžvilgiu turėjo darbas *Tiesos* redakcijoje bei Radijo komitete“⁷⁹. Bet vyresniųjų rašytojų (Jono Šimkaus, Teofilio Tilvyčio, Antano Venclovos, Augustino Griciaus, Juliaus Būtėno, Baltušio, Vienuolio) patarimus, draugišką skatinantį žodį Avyžius įvertina kaip didelę moralinę paramą literatūros debiutantui.⁸⁰

Sluckio teigimu, apie estetiką tada buvo mažai tegalvota – produktyviai eksploatuota auklėjamoji (tiksliau, propagandinė) literatūros funkcija: „vargu ar kas išmoko rašyti tose mūsų sekcijose – nestigo čia ir literatūrinių mažaraščių, bet idėjiškai grūdinosi visi [...] Ginčai ir disputai beveik nebuvo susiję su grožine literatūros funkcija – vien apsisprendimo, aktualumo ir kovingumo reikalavome.“⁸¹ Karštai tikėdami šviesiu rytojumi ir ne mažiau pasitikėdami savo jėgomis, „jaunieji“ atseikėja pirmąją duoklę socrealizmo konstruktui – „nekonfliktiškumo teorijai“. Tokie kūriniai – Avyžius *Pirmosios vagos* (1948), *Garbė* (1949), *Išsivadavimas* (1951) ir kt.

Stalino portretui oficialiai įgijus nuožmiausių bruožų, „jaunieji“ naiviai taria: „Aš staiga tarsi praregėjau. Iki šiol literatūrinis darbas man buvo kaip žaidimas, pramoga, kuri nieko neįpareigoja, o dabar, pamažu išsivadavęs iš stichiškumo, ėmiau suvokti meninio žodžio atsakomybę“⁸², arba: „Mes neturėtume paniekinamai kalbėti apie visiškai dar jaunų, nepatyrusių literatų bandymus [...] Mūsų norai buvo geri, nuoširdūs, bet, deja, paviršutiniškas, siauras, be perspektyvos buvo žvilgsnis į vaizduojamus reiškinius...“⁸³. Praėjus daugiau nei trims dešimtmečiams, apgailestaudamas, kad pokario kūriniams skaitytojas liko abejingas, Avyžius prisipažįsta: „Juose nėra nė šešelio to, ką pats būčiau betarpiškai išgyvenęs. Tikri tik personažų paveikslai [...] O visa kita (siužetas, kūrinio idėja) – dailiai atpasakotas pramanas, maža ką bendro turįs su to meto gyvenimo tikrove [...]

⁷⁸ *Rašytojas pokario metais*, p. 177–181.

⁷⁹ Jonas Avyžius, „Atsakymai *Naujų knygų* skaitytojams“, *Naujos knygos*, 1986, Nr. 7, p. 29–33, taip pat *Jonas Avyžius: Autobiografiniai fragmentai. Publicistika. Draugų ir kolegų prisiminimai*, p. 46.

⁸⁰ Ten pat, p. 46–47.

⁸¹ Mykolas Sluckis, „Saugokime ugnį“, *Literatūra ir menas*, 1971 kovo 20. Straipsnis publikuotas ir Sluckio knygoje *Rašytojas apie rašytojus*, p. 176–185.

⁸² Jonas Avyžius, *Raštai*, VII tomas, Vilnius: Vaga, 1985, p. 475.

⁸³ Sluckis, *Rašytojas apie rašytojus*, p. 443.

ApmAUDU. BElieka tik pasiguosti, kad tokius apsakymus rašiau nuoširdžiai, klaidingai tikėdamas jų poveikiu skaitytojui, kurio mintys tada buvo visai kitur“⁸⁴.

Taigi ant tendencingai ir vulgariai iškreipto marksizmo-leninizmo pamato sutverta literatūra, kaip parodė asmenybės kulto metų patirtis, negalėjo pretenduoti į efektyvią komunikaciją, todėl 1951 m. LTSR Rašytojų Sąjungos partinės organizacijos atvirame susirinkime Jonas Šimkus iškelia rašytojų politinio ir profesinio išsilavinimo klausimą. Girdamas Avyžių už sumanymą stoti į Maskvos *Maksimo Gorkio* literatūros institutą, čia pat paviešina pastarojo nesėkmę: „drg. Avyžius egzaminų metu neparodė net minimumo tos kultūros ir išsilavinimo, kuris reikalingas tarybiniam rašytojui“⁸⁵. Faktą konkretizuoja 1975 m. Rusijos žurnalas *Вопросы литературы* išspausdintas interviu su Avyžiumi, kur be kita ko rašytojas reflektuoja ir asmeninį santykį su mokslu: „mat gimnazijos baigti man nepavyko – ištraukęs į savo literatūrinius bandymus, apleidau pamokas ir likau antriems metams [...] Buržuazinė dvasia, kuria buvo persisunkusi senoji gimnazija, man svetima“⁸⁶. Tad nekeista, kad romane *Į stiklo kalną* (1961) „buržuazinis“ išsilavinimas tiesiogiai siejamas ne tik su tariamai abstrakčių idėjų (be abejo, buržuazinių-nacionalistinių) žalingu poveikiu jaunimui, bet ir su „nedoromis“ svajonėmis apie geresnę materialinę padėtį, kaip dabar atrodytų – labai logiškomis. „Autobiografiniuose fragmentuose“ prastą išsilavinimą Avyžius motyvuoja laikmečiu ir neteisingai suprasta „kažkokio autoriaus“ mintimi, neva rašyti neišmokstama – rašytoju gimstama.⁸⁷ Alternatyva ribotam išsilavinimui rašytojas laiko savišvieta: daugybę perskaitytų knygų ir energingą plunksnos miklinimą nuo ankstyvos vaikystės (nuo aštuonerių metų, paties teigimu, tvirtai tikėjo ir siekė tapti rašytoju). Pastebėtina, jog rašytojo atmintin iširėžęs literatūrinis startas ir pirmieji „talento“ įvertinimai susiję būtent su vėliau neigiamai konotuota gimnazija, kurioje Avyžius tampa Avyžiumi – lietuvių kalbos mokytojos paskatintas, ne su į žemę įsikirtusiais avižais (nors vėliau kolegų būtent taip pravardžiuojamas), o su sparnuotu vabalu (*avyžiūmi* rašytojo kraštuose vadintas karkvabalis) susieja savo ateitį ir jau pirmuosius literatūrinius bandymus siunčia į spaudą pasirašytus slapyvardžiu (Avyžius), tačiau būtent dėl to (ar tik dėl to?) redaktoriaus apkaltinamas neraštingumu. Visgi Avyžiaus romanai leistų matyti dėl išsilavinimo stokos patiriamus kompleksus: Gediminas (*Sodybose*) – poetas mėgėjas, kuriantis gana primityvias eiles, tačiau asmenybės autoritetas (socialinis kapitalas) kompensuoja kūrybos trūkumus – mėgėjiški Gedimino eilėraščiai paslaptingu būdu atsiduria pas miško partizanus, perrašinėjami, perkuriami ir platinami kaip socialiniai pranešimai tautinės mobilizacijos tikslais. Dera pastebėti, jog dauguma sovietinių Avyžiaus ir jaunesnės kartos rašytojų aukštojo mokslo siekė ir jį įgijo (Mikelinskas, Baltakis, Sluckis, Pocius ir kt.)

⁸⁴ Avyžius, *Raštai*, VII tomas, p. 399–400.

⁸⁵ *Rašytojas pokario metais*, p. 309.

⁸⁶ Avyžius, *Raštai*, VII tomas, p. 475.

⁸⁷ Ten pat, p. 348–358.

Tramplinu į kūrybą „jaunieji“ laikė žurnalistinį darbą: „Pliekėme straipsnelius, reportažus, apybraižas, apsakymėlius, netgi eilėraščius [...] Iš tos šūsnies nė pelenų neliko [...] bet – dažniau tarp eilučių, ne pačiose eilutėse – ėmė mirgėti pirmieji talento blyksniai, pirmosios originalumo užuominos“⁸⁸. Publicistinę literatūros kryptį palaikė ir ideologai, ne tik įdarbindami „jaunuosius“ korespondentais, bet vis daugiau lėšų jiems atseikėdami „realaus“ gyvenimo pažinimui, operatyviam reagavimui į aktualijas. Pastarojo kriterijaus paisymas literatūroje buvo vertinamas premijomis. Tačiau 1952 m. rašytojams Avyžiui, Macevičiui, Didusenkai ir Kanovičiui RS valdyba nutaria neskirti kūrybinių komandiruočių, nes „jie nepristatė raštiškos leidyklos, žurnalo ar laikraščio rekomendacijos, iš ko būtų matyti, kad šie draugai iš tikrųjų yra suplanavę parašyti naujus kūrinius“⁸⁹. Faktas iškalbingas – atkištas meduolis (viešumo galimybė ir materialus atlygis) operatyviai gali būti pakeistas rimbū, jei sąlygos (produktyvumas ir propaganda) nebus vykdomos.

Pasak Lankučio, Avyžius „nemažai padirbėjo kaip laikraščio korespondentas – socialistinės žemės reformos (1940–1941) ir kolektyvizacijos (1948–1950) įvykių liudytojas bei dalyvis [...] Ir vėliau, sulaukęs literatūrinių pripažinimų, jis ilgam neužsidarydavo darbo kambaryje. Apsiavęs purvabridžiais batais, apsilkęs apzuliną striukę, jis mėgdavo inkognito pasisukinėti viename ar kitame kolūkyje, nuduoti darbo ieškantį traktorininką, šitaip iš arčiau susipažinti su žmonėmis, patirti, kas vyksta „apačiose“⁹⁰. Šiek tiek keista, kad dvidešimties nesulaukęs ar vos per dvi dešimtis perkopęs jaunuolis, visur teigęs tėvų ūkyje dirbęs iki 22 metų, buvo tiek atsispyręs nuo „apačių“, kad jų nebepažino (įskaitant artimuosius, gimines bei kaimynus, kurie tikriausiai taip pat turėjo „pastebėjimų“ itin aktualiais kolektyvizacijos klausimais). 1989 m. pranešime apie Lietuvos kaimo kolektyvizavimą pasakytos, o vėliau paviešintos spaudoje rašytojo mintys⁹¹ gerokai skiriasi nuo keletą kartų įvairiuose leidiniuose publikuotos ir *Raštuose* perspausdintos to paties įvykio (kolūkio kūrimo Skaistgiryje) refleksijos. Avyžius refleksines variacijas aiškina propagandos įtaka: „Tada mums, pirmuosius žingsnius žengiantiems į literatūrą, nesugebėjusiems, na ir, suprantama, negalėjusiems pažvelgti į revoliucines permainas kaime iš laiko perspektyvos, buvo sunku teisingai įvertinti tą su niekuo nepalyginamą žalą, kurią padarė tautai vadinamoji klasių kova ir kolektyvizacija“⁹².

1952 m. LTSR RS partinės organizacijos susirinkime Šimkus skundžiasi kadrais, kurie „ir mažai rašo, ir veda palaidą gyvenimą“ (Pakalnis ir Avyžius) ir kuriems nerandama būdų pataisyti.⁹³ Avyžius, vos išleidęs vos vieną apybraižų ir apsakymų knygelę *Pirmosios vagos* (1948),

⁸⁸ Mykolas Sluckis, „Pakeliui į stiklo kalną“, *Jonas Avyžius: Autobiografiniai fragmentai. Publicistika. Draugų ir kolegų prisiminimai*, sudarė ir parengė Irena Litvinaitė-Avyžienė, Vilnius: Seimo leidykla *Valstybės žinios*, 2000, p. 372.

⁸⁹ Ten pat, p. 357.

⁹⁰ Jonas Lankutis, *Rašytojų siluetai*, Vilnius: Vaga, 1984, p. 297.

⁹¹ Jonas Avyžius, „Lietuvos kaimo žaizdos – mano žaizdos“, *Valstiečių laikraštis*, 1989–02–11.

⁹² Ten pat.

⁹³ Ten pat, p. 369.

pasišvenčia išimtinai literatūriniam darbui. Matyt, iškalbingi būtų ir tuometinio asmeninio rašytojų gyvenimo faktai, kurie visgi, neskaitant retų ir šykščių atsivėrimų, nėra lengvai prieinami. Irenai Litvinaitei (vėliau Avyžienei) Avyžius teigė išsiskyręs 1952 m.⁹⁴, taigi atsargiai galima teigti, kad palaidam gyvenimui ir įvairioms linksmybėms sovietų valdžiai lojalūs rašytojai turėjo gana palankias sąlygas. Ar ne tiesą kalba *Chameleono spalvų* (1979) veikėjai Skardis ir Skirmonis prisimindami, kad už darbą redakcijoje 1948-aisiais, palyginti gerai mokėdavo: „Kartais net dvigubai daugiau, negu šiandien kolegos gauna už tokį pat dalyką“⁹⁵? Mintijimus apie finansines paskatas patvirtina ir patys rašytojai. Avyžius prisimena: „Buvau bebaigiąs rašyti stambią apybraižą „Upė ir krantai“. Baisiai reikėjo pinigų, nes jau keleri metai, kaip gyvenau vien iš literatūros, o dar neturėjau paskutinio skyriaus. Abejojau, ar besugebėsiu užbaigti, – taip buvau prislėgtas savo netalentingumo. Tokią, nebaigtą, apybraižą ir nunešiau Jonui Šimkui, kuris tada redagavo *Pergalės* žurnalą. Paaškinau, kokia padėtis, ir paprašiau, kad greičiau perskaitytų [...] Nors trūko paskutinio skyriaus, tuoj pat man buvo išmokėtas avansas“⁹⁶. Sluckio prisimenama, kaip „rūpestingasis“ Šimkus, „pačiupęs už pakarpos, tiesiog iš gatvės, be anketų ir autobiografijų įtempdavo neapsiplunksnavusius jaunuolius į *Pergalės, Literatūros ir meno* redakcijų ir Rašytojų sąjungos aparatą. Dirbk, mokykis, rašyk, o jei neturi rublio, še, imk, atiduosi tapęs klasiku!“⁹⁷. Čia tikslintini du momentai: laiku, kai buvo kovojama su „buržuazinėm bei fašistinio nacionalizmo liekanom“, ir apskritai visais galimais tarybų valdžios „priešais“, kai *savame* atpažinti *kitą* laikyta ne tik būtinybe, bet ir nekvestionuojama dorybe, autobiografijos buvo ypatingai svarbios.

Kūrybinę pauzę buvo palanku aiškinti „mūzų pasyvumu“, medžiagos rinkimu arba vykstančiu (nors ir neapčiuopiamu) kūrybos procesu. Tačiau akivaizdu ir kita – jei planuojama pragyventi iš kūrybos, būtina prisiversti kurti, o kūrybos sėkmė, anot Maingueneau, yra toks nepatikimas dalykas. Kita vertus, kuriant kompromisinę literatūrą, sėkmė, jei laikomasi konkrečių reikalavimų, yra patikimesnė, nei bet kuriuo kitu atveju, bet vargu ar kelias (psichologine prasme) į ją lengvesnis. Matyt, tiesioginių sąsajų su aptariamos rūšies – gamybine – kūryba turi gausios užuominos apie didesnę, nei įprastinę polinkį į alkoholį sovietmečiu intensyviai besireiškusių rašytojų (Maruko, Baltakio, Mieželaičio ir kt.) Nepriklausomybės periodu publikuotoje autodokumentikoje: laiškuose, prisiminimuose, dienoraščiuose. Išskirtinos alkoholio įsigalėjimo sovietmečiu priežastys: revoliucingiems jauniems „romantikams“, pasak Maruko, „atrodė, kad taip (degtinę gerti iš stiklinių – J. R.) reikia“⁹⁸, o Martinaičio teigimu, „tą nelaimę užtraukė visuotinis gyvenimo griovimas, ūkių

⁹⁴ Leonas Peleckis-Kaktavičius, Irena Litvinaite-Avyžienė, „Avyžius buvo ir yra mano gyvenimas“, *Varpai*, 2002, p. 90.

⁹⁵ Avyžius, *Chameleono spalvos*, p. 34.

⁹⁶ Avyžius, *Raštai*, VII tomas, p. 402.

⁹⁷ Sluckis, *Rašytojas apie rašytojus*, p. 116.

⁹⁸ Marukas, *Apmąstymai prie Šventosios*, p. 44.

draskymas, turto nusavinimas ir naikinimas, žmonių stumdymas, šeimų draskymas, nekaltųjų kaltės įsigalėjimas, juodas beviltiškumas“⁹⁹.

Jurijaus Andropovo laikus menanti Jurgio Kunčino proza¹⁰⁰ kalba apie kito tipo – ne oficialiai proteguojamą – sovietmečio bohema. Čia matyti, kad komunistų valdžiai indiferentiški literatai, išorinių aplinkybių ar vidinių nuostatų priversti įsikurti literatūros lauko marginalijose, buvo gana griežtai prižiūrimi, represuojami galios struktūrų – gaudomi kaip valkatos, veltėdžiai ir įdarbinami prievarta. Jau nekalbant apie daugelio amžininkų atmenamus sovietmečiu įstaigose egzistavusius „draugiškus teismus“, kuriuose kolektyviai buvo svarstomi ir „teisiami“ girtaujantys, ištvirkaujantys, vagiantys ir kt. peiktinu elgesiu pasižymėję darbuotojai. Tad minėta RS valdybos bejėgystė girtaujančių ir paleistuvaujančių kadrų atžvilgiu atrodytų absurdiška, jei ne Petro Braženo pateikta informacija (1975): „Leidykloje ir periodiniuose leidiniuose nuolat girdi, kad romanų (suprantama, socrealistinių – J. R.) trūksta, kad apsakymai iš autorių prašyte išprašomi“¹⁰¹. Pabrėždamas, jog per aštuntąjį dešimtmetį (laikotarpio ribos nėra labai tikslios – J. R.) rašytojų gretas papildė apie 90 naujų narių, Avyžius iš per 150 rašytojų priskaičiuoja daugiau nei 30 prozininkų. Teigiamai įvertinęs Šaltenio, brolių Dirgėlių, Granausko, Rimanto Šavelio, Radzevičiaus kūrybą jis pastebi, kad bendras minėto laikotarpio kūrybinis produktyvumas – vidutiniškai viena vidutinės apimties knyga per penkmetį.¹⁰² Prisimenant pokarį, pastebėtina, jog stambiosios prozos situacija kiekybiniu (o komunistinės valdžios požiūriu – ir kokybiniu) aspektu pablogėjo¹⁰³. Analogiška tiesa konstatuojama *Chameleono spalvų* personažo, etatinio *Skynimų* leidyklos redaktoriaus Prano Vaizbūno: „Tuo tarpu rašytojų produktyvumas, taip sakant, menkokas, kiekvienas naujo kūrinio rankraštis leidyklai tikra šventė, jeigu galima taip išsireikšti“¹⁰⁴.

Maingueneau rašytoją lokalizuoja literatūros lauke, pabrėždamas paradoksalią, sudėtingą jo paratopiją – buvimą „vietoje ir ne-vietoje“. Taigi rašytojo socializacija nėra „įprasta“. Kūrėjas viena vertus, yra visuomenės narys, antra vertus, kurdamas, jis eliminuoja iš sociumo, nes literatūra „negali užsidaryti savyje, nei ištirpti „paprastoje“ bendruomenėje, ji privalo daryti ir viena ir kita, išlikdama tuo pačiu tarpinėje būsenoje“¹⁰⁵. Aptartos rašytojo judėjimo trajektorijos jo paratopijai yra simptomiškos ir galbūt kai kuriais atvejais būtinos (anot Gedos, „alkoholis, žinoma, pribaugia kepenis, bet prašviesina protą“¹⁰⁶), tačiau totalitarizmo atveju jos vienu atveju veda į centrą, kitu – į literatūros lauko periferiją. Literatūros laukui dominuoja politinės galios laukas, todėl menininkas,

⁹⁹ Marcelijus Martinaitis, *Mes gyvenome: Biografiniai užrašai*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2009, p. 168.

¹⁰⁰ Jurgis Kunčinas, *Bilė ir kiti*, Vilnius: Vaga, 2002.

¹⁰¹ Petras Braženas, *Žmogus ir žodis prozoje*, antras leidimas, Vilnius: Vaga, 1981, p. 226.

¹⁰² Avyžius, *Raštai*, VII tomas, p. 413–414.

¹⁰³ Įtakos tam neabejotinai turėjo po 1972 m. Kauno įvykių sugriežtinta režimo kontrolė. Kūrybinė inteligentija apkaltinama kursčiusi nusivylimo nuotaikas.

¹⁰⁴ Avyžius, *Chameleono spalvos*, p. 86.

¹⁰⁵ Maingueneau, *Literatūros kūrinio kontekstas: Sakymas, rašytojas, visuomenė*, p. 35–36.

¹⁰⁶ Sigitas Geda, „Šuo šunį džiovina“, *Šiaurės Atėnai*, 2003–01–18, Nr. 636.

ignoruojantis šį dominavimą, traktuojamas kaip literatūros lauko marginalas (tegu ir kūrybos genijus) ir netenka oficialios įtakos, o dominavimui pasiduodantis sankcionuojamas kaip įtakingas (nors ir mažaraštis vidutiniokas) literatūros lauko centro *agentas*.

Darytina prielaida, kad nuo pat jaunųjų rašytojų sekcijos įkūrimo, dominavimas jų atžvilgiu buvo maskuojamas ne tik romantizuotu revoliuciniu patosu, bet ir skatinant hipertrofuotą „sąžiningo tarybinio rašytojo“ autokritiką, viešus savotiško mazochizmo seansus ir pan. „Jaunųjų“ kelio pradžia grįsta idėjomis, susijusiomis pirmiausia su socialistinėmis iliuzijomis, kurios tarsi legalizavo iki tol nepatirto dominavimo malonumą: „aistringų žodžiu buvo įsiveržta į jaunimo mases, moksleiviją“¹⁰⁷. Iš esmės rašytojams buvo perkelta propagandistų, turinčių tam tikrų galių (įskundimas, viešas psichologinis smurtas ir kt.) funkcija: „šie raginimai ir šūkiei galbūt ką ir nugąsdino, tačiau neliko be atgarsio. „Tyleniai“ pagaliau pravėrė lūpas, o vyresni rašytojai suskato energingiau dairytis po tarybinio gyvenimo valdas“¹⁰⁸.

---

¹⁰⁷ Sluckis, *Rašytojas apie rašytojus*, p. 179.

¹⁰⁸ Ten pat, p. 176.

IV. Išsipildymas: Profesija – rašytojas

1. Investicijos ir dividendai

Noras „atsisėsti į rašytojo kėdę“ Avyžių užvaldė vaikystėje: „aš gyvenau svajone, kurią kūrė nerimstanti vaizduotė, ir visomis savo valios pastangomis siekiau tą svajonę paversti tikrove“¹⁰⁹. Tapsmo rašytoju Avyžius teigia negalįs pažymėti konkrečia data, nes tai „drauge su gimstančiu žmogumi prasidedąs procesas, kuris kartais tęsiasi visą gyvenimą“¹¹⁰. Totalitarizmo įsigalėjimas ne tik neužgesino „nepasotinamo kūrybos troškulio“, bet fanatiškai literatūros atžvilgiu nusiteikusį jaunuolių energingai stumtelėjo prie „kūrybos versmių“.

Literatūrinė Avyžiaus veikla rašytojui atskleidė tiesą apie mūzos įnorių. Kitaip tariant, paaiškėjo, kad be kryptingų pastangų kūrinys gali niekada negimti: „prozoje primatas priklauso ne emocijų žaismui, o logikos dėsniais grįstam mąstymui“, todėl prozininko darbas reikalauja disciplinos, nes, jeigu lauksi įkvėpimo, tai gali niekad ir nesulaukti. Įkvėpimas ateina bedirbant prie rašomojo stalo. Ši patirtis tapo savirepresijų akstinu. Tam tikromis valandomis (9–15) rašytojas „įsikalina“ prie darbo stalo atskirame buto Vilniuje kambaryje arba namelyje ramiame Labanoro girios prieglobstyje. „Dirbdavo be jokių pertraukėlių (rūkyti buvo seniai metęs), jokių kavučių. Mėgo, kad darbo kambarys būtų didelis ir erdvus – girdėdavau jo lėtus žingsnius, vaikščiodamas galvodavo, o Bardas (šuo Bardas tapo knygų vaikams herojumi – J. R.) gulėdavo po rašomuoju stalu [...] Jokių savaitgalių, jokių poilsio dienų, kol pabaigdavo romano skyrių arba „neįstrigdavo.“¹¹¹ Darbo valandomis neatsakinėjama į telefono skambučius (sodyboje nebuvo nei telefono, nei televizoriaus, tik radijas), „draugai suprato ir gerbė rašytojo kūrybinę ramybę, tik pakviesti apsilankydavo. O įvairūs smalsuoliai, šiaip pažįstami mėgdavo užgriūti [...] Ką gi, tekdavo vaišinti, priverstinai bendrauti. Tai suardydamo Jono darbo ritmą, sujaukdavo kūrybinę nuotaiką [...] paskui kone savaitę vaikščiodavo niūrus, kol vėl pamažėle įeidavo į romano pasaulį“¹¹². Darbas prie romanų vyksta lėtai: „Iš pradžių porą trejetą dienų, kol išibėgėju, darbo nuotaika nepavydėtina. Stumiu, galima sakyti, dantis sukandęs“¹¹³. Rašoma vidutiniškai 15 dienų per mėnesį, o kartais nė vienos dienos. Maksimalus puslapių skaičius per dieną – 4 psl., bet įprasta norma 1, 5 – 2 psl., kurie dažnai jau kitą dieną išmetami.¹¹⁴

Avyžius vienu metu rašydavo maždaug tris romanus. Kai su vienu „susipykdavo“, sėsdavo prie kito. Tai leisdavo, anot išeivių Rasos Iešmantaitės ir Vinco Kazėno, romanus „išstupėti“. Šalia

¹⁰⁹ Avyžius, *Raštai*, VII tomas, p. 398.

¹¹⁰ Ten pat, p. 420.

¹¹¹ Peleckis-Kaktavičius, Litvainaitė-Avyžienė, „Avyžius buvo ir yra mano gyvenimas“, *Varpai*, 2002, p. 97.

¹¹² Ten pat.

¹¹³ Avyžius, *Raštai*, VII tomas, p. 456.

¹¹⁴ Ten pat, p. 456–457.

romanų rašyta vaikams. Tokia rašytojo taktika logiška ne tik dėl minėtos priežasties – kuo stambesnis romanas, kuo jų daugiau, tuo didesnis materialus atlygis, kurio gavimo laiko, žinant kaip sunkiai romanai skynėsi kelią per įvairias instancijas, nebuvo įmanoma prognozuoti. Kita vertus, gyvenant iš literatūros rašyti reikėjo taip, kad pajamos visgi būtų garantuotos.

Vienuolika metų *Kaimą kryžkelėje* rašęs Avyžius teisinasi užtrukęs, nes neva niekaip netilpęs į „nekonfliktiškumo“ rėmus, nors romanas pradėtas rašyti jau kone „atlydžiu“... Pokariu į viešumą ideologų išstumtus rašytojus vienijo susireikšminimas, įsijautimas į visuomenininko, pavojingų misijų herojaus ir panašius vaidmenis. Tad rašydamas romaną, adekvatų minėto misionieriaus figūrai, rašytojas, matyt, ne mažiau, nei romano Martynas, dvejojo ar įveiks naują partijos uždavinį (pastarais – „pakelti“ kolūkių pirmasis – parašyti socrealistinį romaną), kuris skurdžiame sovietiniame literatūros lauke būtų novatoriškas ir aktualus. Kad partijos uždavinių įgyvendinimas neabejotinai naudingas, rodo Arvydo Toleikio sukurta (kolūkyje) ir susikurta (šeimos) materialinė gerovė – Liepgirių naujakurys atsiveža tiek mantos, kiek vietiniai nėra regėję. Nors ir paradoksalu, iš arčiausiai stebinti fanatišką vyro atsidavimą „reikalui“ vienintelė Toleikienė nesuvokia to „reikalo“, didesnio už žmonių tarpusavio ryšį, šeimą ir normalų gyvenimą, prasmės. Žinoma, tai išeina iš autoriaus, kuriančio būtent šį romaną pozicijų. Greičiausiai todėl vėlesni Avyžiaus personažai-kūrėjai yra poetai mėgėjai (Gediminas Džiugas, Danielius Girinis), menininkai iš pašaukimo ir įkvėpimo (Liudas Skirmonis, Andrius Skardis) bei kuriantys (tiksliau, gaminantys) dėl socialinio, simbolinio ir ekonominio kapitalo (Juozas Telyčėnas ir Robertas Suopis). Suprantama, rašytojo, kaip pagarsėjusio visuomenės kritiko, kovotojo už tiesą simpatijos pirmųjų ir antrųjų pusėje, o tretieji vaizduojami neigiamai (Suopis iki tol, kol susipranta, kad neturi talento), nors būtent vienos, o dar geriau kelių rūšių kapitalas ir yra realus kiekvieno rašytojo tikslas.

Parašęs ir išleidęs rimtesnių kūrinių, Avyžius „igijo pasitikėjimo savimi, suvokė savo talento jėgą, išmoko sistemingai dirbti“¹¹⁵. Rašytojų namo, į kurį Avyžius atsikėlė būdamas 36-rių, (1958 m.) gyventojai sutarė kaimyniškai, vienas į kito kūrybą nosies nekaišiojo: „Pamažu traukėsi mada vaikščioti pečius surėmus, valandų valandas kiurksoti užkandinėse, bufetuose, atsitiktinių bičiulių palėpėse, painiojant vakarą su rytu. Kūryba reikalauja vienumos, atsiribojimo, ir kiekvienas tai pajunta skirtingu laiku.“¹¹⁶ Tai patvirtina Maingueneau teiginį, kad rašymo ritualai kyla iš genetinių (elgesio) ritualų, kurie padeda atsirasti tam tikram kūriniai.

Atsiribojimas nuo išorinio pasaulio rašytojui leidžia susikaupti ir pasinerti į romanų pasaulį. Kita vertus, šį atsiribojimą jis turi pateisinti kūryba. Taigi rašytojas dirba daug ir sunkiai, kad pateisintų savo prisiimtą oficialaus literatūros lauko branduolio figūros statusą. Atsiribojimas taip

¹¹⁵ Algimantas Baltakis, „Keli štrichai bičiulio portretui“, *Jonas Avyžius: Autobiografiniai fragmentai. Publicistika. Draugų ir kolegų prisiminimai*, p. 363.

¹¹⁶ Mykolas Sluckis, „Pakeliui į stiklo kalną“, *Jonas Avyžius: Autobiografiniai fragmentai. Publicistika. Draugų ir kolegų prisiminimai*, p. 376–377.

pat kuria neprieinamo, solidaus, tikro, rimto kūrėjo (pvz., mašlus pasivaikščiojimas paupiu su Bardu, nepastebint pažįstamų žmonių ir neatsakant į jų pasveikinimus) įvaizdį, per kurį rašytojo kūriniai įsiteisina visuomenėje kaip tokie pat solidūs. Kūrinius vaikams rašytojas turi įteisinti kitaip – su jais bendraudamas, dovanodamas knygeles su autografais, padedamas knygelį veikėjo Bardo. Taigi nutolęs nuo visuomenės kaip rašytojas, jis turi įsilieti į ją kaip žmogus. Dauguma Avyžiaus kolegų ir jį pažinojusių žmonių kalba apie rašytojo santūrumą, kuklumą, paprastumą, tiesumą, tačiau pastarasis su bet kuo neatviravo, bet kuo nepasitikėjo.

Ypač Avyžius nepasitikėjo leidėjais bei kritikais, pastarųjų, galima sakyti, neapkentė („Apspjaudė iš visų pusių ir sulindo atgal į krūmus.“¹¹⁷). Tokios nepasitikėjimo pasekmės taip pat matomos romanuose: išstetumas, daugžodžiavimas, įkyriai besikartojantis individualios personažo „filosofijos“ dėstymas pastarojo lūpomis (pvz., *Sodybose* – Gedimino). Rašytojas, prisiėmęs tiesos tribūno vaidmenį redaktoriams neleido taisyti net tų vietų, kurias redaguoti neabejotinai būtų buvę pravartu: „J. Avyžius pūtėsi, neleido taisyti net pasikartojančių žodžių, pasakė – „nelipkit ant skvernų“¹¹⁸. Bet tai jam padėjo įsiteisinti kaip tariamai kompromisų nepripažįstančiam rašytojui. Partinis bilietas neva įgytas taip pat tik dėl to, kad praeitų romanai, tačiau romanai būtent todėl ir praėjo, kad partinė linija juose labai aiški. Visur prasikišanti sovietinė ideologija nėra tyčia autoriaus sustatyti perkūnsargiai, o nuosekli ideologinė indoktrinacija, kuri ypač buvo patogi per romano žanrą.

2. Rašytojo savivoka

Iš karto po pirmosios knygos išimtinai rašymui atsidėjęs Avyžius, kūrybinę veiklą laiko itin socialia („reikalinga žmonėms“) profesija: „Kiekvienas kūrinys man gimdavo be jokio išskaičiavimo, ne lankstantis ar pataikaujant kam nors, o padiktuotas vidaus balso: p r i v a l a i ! Rizikinga, neapsimoka, tačiau privalai, nes šitoks kūrinys š i u o m e t u labiausiai reikalingas žmonėms. Dirbk!“¹¹⁹ (išretinta aut.) Pastarąją, remiantis autoriaus koncepcija, būtų galima pavadinti darbininko-tarnautojo hibridu. Darbininkas šiuo atveju – gamintojas, tarnautojas – kūrėjas. Profesijos apibrėžtyje išskiriami dichotomiškai – simbolinės ir praktinės reikšmės – sandai. Pirmasis atsiskleidžia per individualų autoriaus požiūrį į literatūros kritiką: „Vienas *k u r i a m e n i n e s v e r t y b e s*, o kitas dėlioja jas vitrinoje vartotojui, dalykiškai kiekvieną aptardamas. Tiesa, ir tarpininkų tarp *g a m i n t o j o* ir vartotojo esama meniškos prigimties, tačiau visų pirma jie

¹¹⁷ Avyžius, *Raštai*, VII tomas, p. 422.

¹¹⁸ „Užburto žodžio beieškant“. Su vertėja Palmira Čebeliene kalbasi Diana Bučiūtė, <http://www.tekstai.lt/zurnalas-metai/491-2008-nr-5-geguze/3310-uzburto-zodzio-beieskant-su-verteja-palmira-cebeliene-kalbasi-diana-buciute.html> [žiūrėta: 2010-05-28].

¹¹⁹ Avyžius, *Chameleono spalvos*, p. 120.

suinteresuoti rinkos klimatu“ (išretinta mano – J. R.)¹²⁰. Ironiška, bet autorius, įprastą retoriką kaitaliodamas su sovietine (ne)valingai įvardija realų statusą politizuotame literatūros lauke. Tačiau akivaizdu ir kita – literatūros gamintojo statusą Avyžius traktuoja kaip primestą literatūros institucijų (kritikos, leidėjų). Štai universalus meno kritikas Mikas Kėbla „buvo šventai įsitikinęs: ne kritika turi eiti įkandin meno, o atvirkščiai – menas turi kėblinti paskui kritiką, ir šiam teiginiui pagrįsti pasitelkdavo literatūros istoriją. Taip, taip, sakydavo [...] gal kam nemalonu, bet faktai lieka faktais: mes turime Žemaitę, todėl, kad buvo Višinskis, o rusai Gogolį, nes turėjo toki literatūros milžiną, kaip Belinskis“¹²¹. *Skynimų* leidyklos redaktorius Dičpetris Skardžiui pamokslauja: „Nė viena gamybinė organizacija neturi tiek vargo su savo gamintojais, kiek mūsų vargšai „Skynimai“¹²².

Tačiau literatūros darbininko sąvoka, kaip ir viskas sovietiniame pasaulyje yra dviprasmiška: pirma, ji gali reikšti sunkų kūrėjo darbą įdedamų fizinių ir dvasinių pastangų prasme, antra, gamyba – tai suvulgarinta, supaprastinta, desakralizuota kūryba pagal tam tikras schemas ir taisykles. Avyžius rašytoją-gamintoją įkurdina pirmosios rėmuose, kuriuos nuolat mėgina deformuoti išoriniai veiksniai. Ironiškos Skirmonio mintys („Pasaulio viešpats esi. Dievas. Kūrėjas.“¹²³) nurodo į simbolinį menininko profesijos apibrėžties dėmenį. Čia rašytojas kaip reali ir sykiu simbolinė figūra patiria įvairių metamorfozių: Kūrėjas-Mokytojas-Pranašas-Laisvės liudininkas. Įdomu, kad Kūrėjas-Dievas Avyžiaus koncepcijoje sietinas ne su pasaulio kūrimo mitu, o su Dievo kančia ant Golgotos kalno, t. y. ne su ypatingomis dieviškomis kūrybos galiomis, ne su mediatoriaus tarp Dievo ir žmonių statusu, kuris leistų mąstyti apie ypatingą, Dievo duotą talentą, genialumą, kūrybą iš „pašaukimo“, o su fizine kūrinio „gaminimo“ (Skardis apie save: „pasmerkęs save nesibaigiančiai rašytojo katorgai, plušėjai, galima sakyti, apskritą parą, nes net užmigęs nesiliaudavo budėjusi mintis, kuri kiekvienu metu galėjo tave išmesti iš lovos“¹²⁴) ir dvasine – nesibaigiančios abejonės talentu, peraugančios į pavydą – kančia (Skirmonis apie gamtos apdovanotus talentu, bet likimo išbandymų neatlaikičius, „dezertyravusius“ kūrėjus: „Man – arba šedevras, arba nieko. Iš tikrųjų čia ne kas kita, kaip baimė pamatyti savo pliką užpakalį – o kas, jeigu mano kūrinys išeis ne toks genialus, kokio tikisi intelektualieji sluoksniai, kuriems ne kartą esu išklojęs savo principus: galiu, bet nematau prasmės? Būtų nei šis, nei tas. Tad kol kas saugokim mitą apie užsikonservavusį genijų, tegu jis lieka mįsle ateities kartoms“¹²⁵).

Simbolinės Mokytojo misijos traktuotė – pati elementariausia: Mokytojas yra didaktas, dažnųsyk besiremiantis juoda / balta opozicijomis ir universaliu didaktinio teksto modeliu *exempla*

¹²⁰ Avyžius, *Raštai*, VII tomas, p. 423.

¹²¹ *Chameleono spalvos*, p. 79.

¹²² Ten pat, p. 186.

¹²³ Ten pat, p. 26.

¹²⁴ Ten pat, p. 45.

¹²⁵ Avyžius, *Chameleono spalvos*, p. 38–39.

+ moralas, tik pastarasis sugestijuoja ne tradicines, o naujasias – sovietines – vertybes. Pavyzdžiui, *Kryžkelėje* pavaizduota virtinė veikėjų, kurių elgsenos pagal tradicinius krikščioniškos moralės principus būtų smerktinos, bet Sovietijoje, iš kurios erdvės Dievas eliminuotas, pastarieji igauna gražiausių bruožų: kaimo girtuokliai, palaidu elgesiu pasižymėjusios moterys Goda (visų kaimo vyrų svajonė), Morta (buožės Lapino meilužė ir jo vaikų motina), Gedrūta (pagimdžiusi keturis betėvius vaikus), Birutė (Pavliko Morozovo įpėdinė), vagys ir kiti nauja sovietine „morale“ bei papročiais persiėmę kolūkiečiai progresuoja kaip susipratę (visuomeniškumo naudą ir jėgą patyrę) individai. Tuo tarpu tiems, kurie vardan asmeninės naudos kiša rankas į neišsemiamas jaunos valstybės kišenes (Suopienė, sutuoktiniai Telyčėnai, Telkša *Chameleono spalvose*) rašytojas skaudžiai pliaukšteli ne tik per pirštus, bet ir per likimus. Avyžiaus adoruojamos naujosios vertybės romanų personažus paverčia marionetėmis, iš kurių neverta laukti savarankiško judesio. Šiame kontekste netikėtas Akvilės paveikslas (*Sodybose*). Bandydamas sumeistraiuti tiek žmogiška (Gediminas *Sodybose*), tiek partine (Danielius Girinis *Degimuose*, Arvydas Toleikis *Kryžkelėje*, Marius *Sodybose*) prasme tobulą herojų, Avyžius pagamina tik nevykusią pastarojo iškamšą. Kur kas lengviau patikėti Untės Girinio, Ievos Toleikienės, Keršio, Akvilės, Juodojo Bigės gyvenimiška logika.

Rašytojas-Pranašas žino tas tiesas, kurių „nežino“ ar „nesuvokė“ jo romanų personažai ir skaitytojai. Taip pat jis žino, kokiais keliais link tų tiesų pastaruosius vesti. Čia neišvengiamai susiduriama su ideologine indoktrinacija: „Avyžiaus romanas brėžia partijos liniją subtiliai, verždamasis giliau į sielą, „sprogindamas iš vidaus“¹²⁶. Tai paaiškina Avyžiaus romanų populiarumą. Tačiau rašytojas yra Pranašas ne tik romanų veikėjų ir skaitytojų, bet ir savo atžvilgiu. Pranašystė Avyžiui yra tarsi asmeninis horoskopas, numatantis kiek ir kokiomis sąlygomis „išsilaikysi ore“, vadinasi, pasakantis, ką, kaip ir kada rašyti. Rašytojas teigia nenorįs būti vienadieniu („Savo kūryboje stengiuosi kelti ne vienadienes, o sudėtingas problemas, neatsiejamas nuo žmogaus, jo sąmonėjimo“¹²⁷), tačiau, prieštaraudamas pats sau, teigia nūdienos primatą.¹²⁸ Jis stengiasi užčiuopti aktualias problemas, kurių paviešinimas užtikrina kūrinių populiarumą, bet ne estetinę vertę, ir antrąją sąmoningai aukoja pirmojo labui: „Demaskuojančią sovietmečio kritiką Jonas sudėdavo į savo romanus (suprasdamas, kad tokių straipsnių tuometinė spauda neskelbtų), pats puikiausiai suvokdamas, jog ardo romano meninį audinį“¹²⁹. Taigi pasinaudodamas „skaitytojų barometru“, rašytojas žymisi kūrybos gaires. Matydamas, kad prisiimtoji Pranašo misija jam leidžia pranašauti tik tai, kuo mažai betikima, rašytojas imasi kito – Tiesos liudytojo vaidmens, tačiau šis

¹²⁶ Rimvydas Šilbajoris, *Netekties ženklą*. Lietuvių literatūra namuose ir svetur. Straipsnių rinkinys, Vilnius: Vaga, 1992, p. 517.

¹²⁷ Jonas Avyžius: *Autobiografiniai fragmentai. Publicistika. Draugų ir kolegų prisiminimai*, p. 33.

¹²⁸ Avyžius, *Raštai*, VII tomas, p. 428.

¹²⁹ Peleckis-Kaktavičius, Litvinaitė-Avyžienė, „Avyžius buvo ir yra mano gyvenimas“, *Varpai*, 2002, p. 100.

kelia fundamentalią – rašytojo atsakomybės – problemą: „Rašytojas gamina ne batus, o dinamią [...] jis atsakingas už tai, ką rašo, ką nutyli, kad tyli“¹³⁰.

Chameleono spalvų svarstymo *Vagoje* (1977) protokole užfiksuota: „Rašytojo uždavinys – ne slėpti, bet vaizduoti blogybes.“ (Avyžius)¹³¹ Šis *credo* patvirtinamas pagrindinio *Chameleono spalvų* veikėjo Skirmonio lūpomis: „Man teko matyti dailės parodose nemaža paprastų darbo žmonių, kurie nebūdami tapybos ar skulptūros žinovai, abejingai praeidavo pro kūrinį, nors kritika buvo jį teigiamai įvertinusi. „Meluoja!“ – štai jums liaudies žmogaus recenzija“¹³². Pasak Algirdo Juliaus Greimo, „Rašytojas turi tikrai du kelius: arba kaukti tiesą ant stogų, arba moraliai nusižudyti, tai yra nutilti“¹³³. Tačiau jis čia pat pastebi: „gyventi iš viso sunku, o pasirinkti sunkiai gyventi – dar sunkiau. Sakyti tiesą atrodo paprasta [...] Sunkumas ne būti rašytoju, norinčiu sakyti tiesą, o būti autentišku žmogumi: drįsti surasti tiesą, drįsti ieškoti ir pagrįsti tikrąsias žmogiškąsias vertes“¹³⁴.

Avyžius tiesos ieško visą gyvenimą: *Kryžkelėse* kritikuojamos kolektyvizacijos pasekmės, *Sodybose* siekiama skaudžių pokario (tremties, rezistencijos, kolektyvizacijos ir t. t.) temų, *Chameleono spalvose* velėjamos literatūrinės ir valdžios institucijos, nurodomos meninės „chaltūros“ ištakos ir jos paplitimo keliai, *Degimuose* kritikos negailint atseikėjama partinei nomenklatūrai ir pan. Tačiau dalis tiesos visada lieka nutylėta, nes vaga nuolat varoma nenukrypstant nuo partinės linijos. *Chameleono spalvose* dėl kaimo moralinio ir materialinio nuosmukio apkaltinami netikę pirmininkai (*Kryžkelėje*), dėl pokario situacijos – lietuvių nesigaudymas „istorijos logikoje“ (*Sodybose*), menininkai negali būti atviri ir autentiški, nes yra „vairuojami“ kritikos ir leidėjų (*Chameleono spalvose*), partinės nomenklatūros demoralizaciją (*Degimuose*) galima susieti su sovietinio gyvenimo žymiu pagerėjimu, tiesa, ne visų socialinių sluoksnių. Logiška išvada būtų ta, kad „viršūnės“ susina „apačias“. Kyla klausimas: kada buvo kitaip?

Taigi klaidos komunizmo statybose neišvengiamos, bet pateisinamos, o rašytojo pareiga, Avyžiaus supratimu, – garsiai šaukti apie visas negeroves. Bet ar apie visas? „Pabrango konjakas, ne visada yra silkių, sekmadieniais pritrūksta alaus, vot tau ir didžiausi sunkumai. Aptuko žmonės, riebalais apaugo smegenys, nebeporisimena, ką turėjo ir ką gavo iš tarybų valdžios. Nebemato, kad viskas gatava, iškovota, tik naudokis revoliucijos vaisiais, sąžiningai dirbk ir gyvenk“¹³⁵, – Sako Modestas Telkša. Žinoma, už šių „didžiojo revoliucionieriaus“ samprotavimų slypi ne tik rašytojo ironija, bet kur kas daugiau, tačiau sąžiningo kovotojo už tarybų valdžią – Dienio – paveikslas

¹³⁰ Algirdas Julius Greimas, *Gyvenimas ir galvojimas*. Straipsniai esė, pokalbiai, Vilnius: Vyturys, 1998, p. 153–154.

¹³¹ *Rašytojas ir cenzūra*, p. 477.

¹³² Avyžius, *Chameleono spalvos*, p. 201.

¹³³ Greimas, *Gyvenimas ir galvojimas*, p. 155.

¹³⁴ Ten pat.

¹³⁵ *Chameleono spalvos*, p. 356.

gražina prie *Kryžkelės* išvadų: kalta ne sistema, o konkretūs asmenys. Kad minėti „žemesni“ asmenys bejėgiai prieš „aukštesnius“, paaiškėja tik *Degimuose*, kur galutinė tiesa tebėra pasiklydusi schematizmo ūkuose. „Tiesos ieškojimas buvo visos Jono Avyžiaus kūrybos variklis. Jis neturėjo ramybės, kurią atneša galutinės tiesos žinojimas. Vos tik įsikabindavo su nuoširdžiu tikėjimu į koki nors tiesos gabalėlį, tas greitai pasirodydavo tuščiaaviduris ir vėl reikėdavo graibytis naujų iliuzijų, kurios taip pat subyrės [...] Tiesos pažinimo kelias buvo ilgas ir skausmingai sunkus. Jonas Avyžius siekė būti atviras ir sąžiningas, išsakyti viską, ką duoda dabartinėje stebėjimų ir iliuzijų maišatis, kad kitame kūrinyje tai paneigtų [...] Labai aiškiai ir skaudžiai jautė didžiulę distanciją tarp to, kas leidžiama pasakyti ir tikrosios gyvenimo tiesos.“¹³⁶

Pasikeitus santvarkai, Avyžiaus romanai nebelaikomi tiesos šaltiniu, tampa nebeaktualūs, pripažįstama estetikos stoka, todėl romanai išnyksta iš masinės apyvartos, juolab, kad skaitytojai atsiveria nepalyginamai platesni literatūros horizontai. Rašytojas, norėdamas išlaikyti socialinį statusą visuomenėje turi prisiiimti kitus, jį reabilituojančius vaidmenis, kad po tam tikro laiko galėtų vėl įteisinti savo kūrybą.

3. *Noriu / galiu* perskyra

Ankščiau aptartą (2. 2) ankstyvąjį rašytojo santykį su epochos literatūrinėmis praktikomis pakeičia vėliau įgyta individuali *Kryžkelės*, *Sodybų* (I t.) rašymo ir kovos su institucijomis patirtis, todėl chronologiškai nuosekli laikytinas romanas *Chameleono spalvos*, kuris literatūrologiniu požiūriu Avyžiui lyg ir nebūdingas, arba kitaip – ne „avyžiškas“. Pusbalsė rašytojo išstarmė apie institucinius suvaržymus („kuo toliau, tuo sunkiau darosi rašyti [...] ilgametis rašytojo gyvenimo patyrimas diktuoja didesnius reikalavimus, galimybės realizuoti tuos reikalavimus dažniausiai nedidėja“¹³⁷) paryškina įtampą tarp *noriu / galiu* ir kita – talento prasme. Beje, ši problema *Chameleono spalvoje* itin dažnai artikuliuojama, nors abu ankstesni romanai (žinoma, įveikę nemenkas kliūtis) sovietinių kritikų ilgai buvo liaupsinami vietinėje bei sąjunginėje periodikoje, monografijose, išversti į daugelį kalbų, leisti pakartotinai, taip ženkliai didindami rašytojo ekonominį bei simbolinį kapitalą. Tačiau čia, matyt, vertėtų prisiminti esmingas permainas literatūros lauke: naujų talentų, kokybiškai svaresnės literatūros pasirodymą (Apučio, Granausko, Šaltenio, Sajos, Glinskio ir kt.), kuri negalėjo neinspiruoti savos kūrybos pervertinimo pagal naują skalę. Vytautas Aleksandras Jonynas, rašydamas apie Avyžiaus *Degimus* pažymi, kad „autorius, be kita ko, ir apsikrus propagandistas. Visur prasikiša schematiškumas, o veikėjai arba dori, arba blogi. O prie jų aplamai dar ir ciniškas požiūris į žmogų. Taipgi stoka meninės tiesos, ypač moteris

¹³⁶ Vytautas Kubilius, „Tiesos ieškotojas“, *Jonas Avyžius: Autobiografiniai fragmentai. Publicistika. Draugų ir kolegų prisiminimai*, sudarė ir parengė Irena Litvinaitė-Avyžienė, Vilnius: Seimo leidykla *Valstybės žinios*, 2000, p. 355.

¹³⁷ Avyžius, *Raštai*, VII tomas, p. 421.

vaizduojant. Prasikiša ir stilistinės klišės. Su šiuo socialistinio realizmo autoriumi, atrodo, ims varžytis jaunikliai rašytojai¹³⁸.

Atsakymuose į Bučio klausimus (1977) Avyžius teigia: „Negaliu be apmaudo pagalvoti apie tokią nevykusią, paskubom sukaltą apysaką kaip: „Garbė“, apsakymus „Širdis“, „Kaimynystėje“... Nepatenkintas romanu „Į stiklo kalną“, daug puslapių mane pykina iš „Kaimo kryžkelėje“, gailiuosi, kad kai kurių scenų neperdirbau romane „Sodybų tuštėjimo metas“. Apskritai nė dėl vieno savo kūrinio nešokinėju iš džiaugsmo, nors labai abejoju, ar ką geresnio sugebėsiu duoti skaitytojams“¹³⁹. „Autobiografiniuose fragmentuose“ Avyžius prasitaria dažnai pagalvojęs, kad laikas gali parodyti, jog kūriniai vaikams yra geriausia, ką jis parašė. Abejotina, ar toks „minties išsišokimas“, pagalvojimas „juokais“ neturi gilesnių šaknų.

Chameleono spalvose nuolat iškyla talento ir recepcijos klausimas. Pirmasis keliamas iš įvairių veikėjų pozicijų: tik produktyvus gamintojas yra dailininkas Robertas Suopis, tapantis plačią drobę apie komjaunuolių vestuves kaime (ar čia Avyžius nesišaipto iš savo *Kryžkelės*?), nesant įkvėpimo, abejonė talentu prasismelkia į skulptoriaus Skirmonio sąmonę, rašytojo Skardžio talentas tai prasiveržia, tai užgęsta, Telyčėnas romaną nuplagijuoja nuo Skardžio, aktorius Stundys gauna apgailėtinus vaidmenis arba paskiriamas dubleriu. Tačiau savo talentu abejoja ne visi: Suopis ir Telyčėnas pasikliauja žmonių, kurioms labiausiai rūpi visuomeninis statusas ir materialinė gerovė, įtikinėjimais, „suorganizuotais“ kritikos straipsniais. Skirmonis yra pripažintas, bet pats savo kūryba abejojantis menininkas. Skardis rašo įkvėptas meilės ir didesnio ar mažesnio kiekio alkoholio. Avyžius visu šimtu procentų neatmeta boheminio menininko sėkmės galimybės – tai paliudytą Skardžio paveikslas. „Devyniasdešimt devyni procentai darbo“, nežinant kas yra „įkvėpimas“ ir „kūrybinė nuotaika“ – ugdo vidutinybę, turinčią pavyzdžiui, tapytojo „duomenis“, bet neapdovanotą talentu. Avyžiaus koncepcija, patvirtinta asmeninio gyvenimo, kitokia: „menininko kelias – amžinai katorgai save pasmerkusio žmogaus kelias; vergiškas darbas, nusivylimai, minios nedėkingumas [...] jeigu mus retkarčiais ir užvaldo jausmas, vadinamas kūrybiniu džiaugsmu, tai jis tėra iliuzija, laikas nuo laiko susikuriama mūsų pačių, kai norim pateisinti savo golgotą“¹⁴⁰.

Kūrinių recepciją, t. y. kūrinio sėkmę rašytojas irgi sieja su tomis pačiomis literatūrinėmis ir politinėmis institucijomis: valdžia, kritikais („Sumanūs vaizduojamojo meno veikėjai tokia proga rezervuoja kambarį pirmos eilės restorane. Su valdžia, kritikais. Sako, tas labai teigiamai veikia kūrybos vertintojus“¹⁴¹), leidėjais („redaktorius, veikiamas pačiam nesuprantamų jėgų, staiga pasisukdavo kitu kampu: griebdavosi savo paties pasmerkto peilio ir imdavo taip gramdyti, obliuoti

¹³⁸ *Lietuvių egzodo literatūra 1945–1990*, Čikaga: Lituanistikos institutas, 1992, p. 734.

¹³⁹ Jonas Avyžius: *Autobiografiniai fragmentai. Publicistika. Draugų ir kolegų prisiminimai*, p. 29–30.

¹⁴⁰ Avyžius, *Chameleono spalvos*, p. 256.

¹⁴¹ *Chameleono spalvos*, p. 121.

iš visų pusių, vietomis net patašydamas kirvuku, kad jaunas autorius, apėmęs į rankas išėjusią knygą, nebeatpažindavo savojo kūrinio¹⁴²). Taigi redaktorius „operuoja“ knygą, o kritikas formuoja atitinkamą visuomenės nuomonę. Menininkas atsiduria užburtame rate: talentingas ir principingas kūrėjas rizikuoja (jei kūrinys vis dėlto pasieks viešumą) likti nesuprastas adresato dėl negatyvios arba ignoruojančios kritikos, o siekdamas viešumo jis atsisako dalies savęs (principų, tiesos ir pan.) taip pakenkdamas ir kūrinio autentikai, ir asmeninei reputacijai.

Tačiau rašytojas nutyli pozityviają komplikuoatų menininko ir „tarpininkų“ santykių pusę: leidėjų „engimas“ ir kritikų „tarkavimas“ aritmetine progresija didina rašytojo simbolinį kapitalą, o pastarojo dydis, žinia, yra finansinės sėkmės garantas. Leidykla (tiksliau, valstybė) išleidusi suspenduotą ir jau spėjusį skandalingai pagarsėti kūrinį taip pat netrukus skaičiuoja simbolinio ir ekonominio kapitalo dividendus. Keblesnė yra kritikų situacija: pastarieji, norėdami įtikti politinei nomenklatūrai, savo simbolinio kapitalo „akcijas“ iš esmės pasmerkia nuvertėjimui, nors gali mainais gauti socialinį (politinį) ir ekonominį kapitalą, kuris, kaip minėta, literatūros lauke nėra geidžiamiausia kapitalo rūšis.

Rašytojo reputacijos sąvoka sovietmečiu suprantama dvejopai: regalijomis ir titulais apsiginklavęs autorius tarpsta literatūros lauko centre, jo knygos yra laukiamos leidyklose, kūriniai leidžiami pakartotiniais leidimais, verčiami į daugelį kalbų, plačiai analizuojami vietinėje ir sąjunginėje kultūrinėje spaudoje, inscenizuojami. Premijuotas rašytojas tampa spaudos, literatūrinių susitikimų, įvairių renginių herojum, jam garantuojama vieta prezidiumuose. Antra vertus, tai akivaizdus lojalumo okupantų valdžiai rodiklis, verčiantis abejoti rašytoju kaip žmogum ir kaip kūrėju. Kitaip tariant, minėti veiksniai (komercinė ir politinė sėkmė) rašytoją diskredituoja jo dominuojamos sociumo dalies atžvilgiu. Rašytojas negali parodyti, kad jam rūpi valdžia ir pinigai, jis turi jų atsisakyti kaip savo žmogiško silpnumo įkalčių: „Priimti ir mylėti rašytoją kaip silpną žmogų, žmogišką žmogų – reiškia visų pirma mūru atskirti autorių nuo jo veikalo, atskirti turinį nuo formos. Tačiau pranašo eilės, kurios vertos tik tiek, kiek verta jų forma, – tai negrų tamtam Afrikos džiunglėse. Ir tai dar...“¹⁴³ Vadinasi, žmogus, nusprendamas būti rašytoju ir siekdamas dominuoti sociumui tampa asmenybe, kuri turi būti stipri ir morali, kitaip jis neįgys / neteks galios.

Moralumo sąvokos turinys sovietmečiu taip pat perkeičiamas. Apyžiaus romanų populiarumas leidžia galvoti apie didumos skaitytojų pasitikėjimą rašytojo morale, tačiau tik oficialiai kotiruojama: „Vertinant bet kurio kūrinio reikšmingumą, labai svarbu išsiaiškinti, kiek jis patenkina savo laiko visuomenės poreikius, kiek įeina į jos dvasinį gyvenimą ir aktyviai jį formuodamas, virsta realia visuomene jėga“¹⁴⁴. Taigi individas sovietinėje visuomenėje neegzistuoja – jį absorbuoja beveidė masė. Tad apie kokią moralę galima kalbėti? Logiškas

¹⁴² Ten pat, p. 80.

¹⁴³ Greimas, *Gyvenimas ir galvojimas*, p. 152.

¹⁴⁴ Kęstutis Nastopka, „Nūdienos problemos ir kritika“, *Literatūra ir menas*, 1965, vasario 13, p. 2.

atsakymas – apie vergų moralę, kuriems iškeltas konkretus tikslas (sukurti komunizmą). Avyžius savo romanuose šalina galimas pastarojo kliūtis. Pirmoji kliūtis – mąstantis prisimenantis, jaučiantis individas, todėl jį skubama inkorporuoti į kolektyvą (*Kaimas kryžkelėje*). Individualūs svarstymai kataklizmų akivaizdoje priligsta moraliniam ir politiniam nusikaltimui (Gedimino pozicija *Sodybose*). Tokiu pat amoraliu laikytinas individualių poreikių tenkinimas (*Chameleono spalvos*), rūpestis asmenine, o ne kolektyvo gerove (*Kaimas kryžkelėje*). Tačiau palyginus *Kryžkelę*, *Sodybas*, *Chameleono spalvas* ir *Degimus* aiškėja, kad socialinė nelygybė niekur neišnyko, tik žmogus, nebeturėdamas asmeninės nuosavybės ėmė gviestis visuomeninės („valdiškos“), kuri laikyta niekieno. Patyrus, kad sąžiningai gyventi gerai neįmanoma, buvo imtasi amoralių veiksmų (vagystės, kyšininkavimas, „blatas“ ir pan.). Galima teigti, kad viena ranka kapstydamas po sovietinės santvarkos pamatais, kita ranka Avyžius šį statinį prilaiko, nes pastarasis šiltas ir jaukus.

V. Jono Avyžiaus romanai skirtingų ideologijų kontekste

1. Literatūrą „perrašančios“ visuomenės

Anot Terry'o Eagletono, „Visi literatūros kūriniai, tegu ir nesąmoningai, būna „perrašomi“ tų visuomenių, kurios juos skaito; tikrovėje nėra jokio kūrinių skaitymo, kuris nebūtų sykiu ir „perrašymas“. Joks kūrinys ar jo tuometinis vertinimas negali būti perkeltas į kitas žmonių grupes ir išlikti nepasikeitęs, kartais beveik neatpažįstamai“¹⁴⁵. Sovietinio ir posovietinio laikotarpių lietuvių literatūros specifika ir jos recepciją nulėmė svarbiausi istoriniai lūžiai: Antrasis pasaulinis karas, sovietų įvykdyta Lietuvos aneksija, Atgimimas, Nepriklausomybės atkūrimas (1990), suponavęs politinės sistemos pokyčius, sociumo „persisluoksniavimą“, naujo ekonominio elito susiformavimą. Su pastaraisiais procesais sietina ideologijų kaita ne tik Lietuvoje, bet ir kitose posovietinėse Rytų ir Vidurio Europos šalyse. Dominuojančios ideologijos esmingai įtakoja literatūros specifika ir jos recepciją, inspiruoja ankstesnių epochų literatūrinio palikimo perkainojimą.

Postmodernizmo kontekste ideologija traktuojama kaip tam tikra konstrukcija, įgalinanti suvokti socialinę „tikrovę“. Pastarosios, kaip ir bet kokios socialinės tapatybės ar socialumo įmanomybė be vadinamųjų ideologinių mistifikacijų atmetama apskritai.¹⁴⁶ Literatūros kūrinys yra interpeliacija, raginanti skaitytoją prisiimti vienokią ar kitokią socialinę tapatybę. Išskiriami 2 atsakymo į šį raginimą variantai: ideologinė fantazija ir identifikacija.¹⁴⁷ Svarbiausias pirmosios uždavinys – sukonstruoti visuomenės, kaip vieningos visumos, viziją¹⁴⁸. Antroji „sukuria socialinio ryšio pakaitalą, arba regimybę“.¹⁴⁹ Šiame kontekste ideologiją kaip „socialinę eroziją“ bei „visuomenės „nesatį“ (tuštumą) ir save maskuojančią fikciją, priešingai klasikinei sampratai, atsisakoma interpretuoti negatyviais terminais.¹⁵⁰ Postmodernizmo diskursas nagrinėja ideologinius mechanizmus, chaosą ir atsitiktinumą padedančius suvokti kaip vientisą socialinį darinį.

Sąjūdis didžiąjai lietuvių visuomenės daliai tapo akstinu atmesti vulgarią sovietinę ideologiją ir prisiimti tautine (išeivija pastarąją vadovavosi nuo pat pradžių). Šiame etape svarbu išsiaiškinti „tikrus“ faktus (moderni istorijos interpretacija), nulėmusius tragišką tautos patirtį, todėl į kompromisinę sovietmečio literatūrą ir jos klasikus žvelgiama su nepasitikėjimu, atvira pašaipa, panieka, o kartais ir neapykanta. Situacija vėl gi taikliai nusakyta Erlicko: „užmarštin keliauja ne tik atskiri kūriniai, bet ir leniniškais dydžiais matuojamos raštų bei serijų lentynos, o iš paskos – ir patys nusipelnę tarybinės literatūros pramonės darbuotojai, kartu su savo „reikšmingais įnašais“,

¹⁴⁵ Terry Eagleton, *Įvadas į literatūros teoriją*, vertė Marijus Šidlauskas, Vilnius: Baltos lankos, 2000, p. 22.

¹⁴⁶ Audronė Žukauskaitė, *Anapus signifikato principo*, Vilnius: Aidai, 2001, p.122–123.

¹⁴⁷ Ten pat, p. 131.

¹⁴⁸ Ten pat, p. 134.

¹⁴⁹ Ten pat, p. 132.

¹⁵⁰ Ten pat, p. 132.

„vertingais indėliais“ ir „išliekamąja verte“¹⁵¹. Atgimimo išvakarėse parašytos, tačiau jo aušroje publikuotos III ir IV *Sodybų tuštėjimo metų* knygos, atvirai, bet nenukrypstant nuo minėtos „neišvengiamos istorijos logikos“ kalbančios apie pokarį, kritikos dar spėjamos išanalizuoti socialistinės ideologijos kontekste. Tačiau jau apie 1987 m. rašytojų keltas ekologines problemas ideologiniame kontekste traktuotume kaip vienos problemos (okupacijos) *pakeitimą*¹⁵² kita (ekologine), turėjusia nacionalizmo atspalvį. Pamažu imtos svarstyti sovietmečiu draustos, nutylėtos pokario, tremties temos, diskutuota apie tautos atsiradimo ir gyvybingumo prielaidas.¹⁵³ Sukrečiančiu istoriniu įvykiu represuotos tautos dalies autodokumentikos (Daliaus Grinkevičiūtės *Lietuviai prie Laptevų jūros*¹⁵⁴ ir kt.), visiškai kitokių patirčių prozos (Granausko apysaka *Gyvenimas po klevu*¹⁵⁵) ir drąsios publicistikos (Romo Gudaičio „Mes iš peršautų dainų krašto“¹⁵⁶) fone *Sodybų* tęsinio nebepavadintume. Pagrindiniai leninizmo mitai „apie istorinę išmintį įkūnijusią komunistų partiją, apie socialinio teisingumo, laisvės ir lygybės nešėją darbininkų klasę, apie Antrąjį pasaulinį karą kaip visų Sovietų Sąjungos tautų žūtbūtinę kovą su fašizmu, apie sovietinės pramonės ir karo laimėjimus, apie „demokratinį centralizmą“ kaip pranašesnę politinę santvarką [...] subyrėjo į šipulius ir galiausiai buvo paneigti. Jau tuomet, kai devintajame dešimtmetyje destalinizacija pasiekė aukščiausią tašką, buvo aišku, jog socialistinis internacionalizmas tėra dūmų užsklanda. Partija tebuvo tramplinas ciniškai siekti karjeros, o istoriją bjaurojo daugybė nusikaltimų ir žvėriškumų [...] Mitiniai sovietizmo pagrindai nugrimzdo po milžiniška melo sistemos našta“¹⁵⁷.

Pokomunistinėje Lietuvoje „užderėjusi“ tinkamo laiko išlaukusių sovietinių veikėjų, nomenklatūrininkų autodokumentika (įskaitant ir Irenos Litvinaitės-Avyžienės parengtą knygą *Jonas Avyžius*) savaip koreguoja pagrindinį būtojo laiko naratyvą (žr. 3 lentelę). Todėl naujasis, daugiausiai vartotojiškos ideologijos formuotas skaitytojas sovietmečio literatūrinį palikimą iškoduoja kitaip. Beveik prieš porą dešimtmečių išjudinta autodokumentinės literatūros karuselė vis dar sukasi. Ypač sparčiai kelią skaitytojo link skinasi atsiminimai. Keista, kad per du demokratijos dešimtmečius nespėjo išsakyti visi norintys ir turintys, ką pasakyti. Be to, memuaristų daugėja. Dauguma liudija tą patį sovietmetį, tik iš kitų tribūnų: sovietinės Lietuvos Kultūros ministras, vėliau – LKP CK sekretorius Lionginas Šepetys memuaruose pabrėžia asmeninius nuopelnus sovietų

¹⁵¹ Juozas Erlickas, „Kiek Užmaršty užmaršties?“, *Metai*, 1991, Nr. 8, p. 172–175.

¹⁵² Ideologijos teorija pasiskolino iš Sigmundo Freudo sapnų teorijos. Jis, anot Fiske'ės vyksta, kai susirūpinimą kelianti tema (šiuo atveju okupacija) psichologiškai ar ideologiškai užgniaužiama; rūpestis dėl jos gali būti išreikštas tik perkeliant į teisėtą, visuomenei (šiuo atveju valdžiai) priimtą temą. Plačiau: Fiske, *Įvadas į komunikacijos studijas*, p. 206.

¹⁵³ Jakonytė, *Rašytojo socialumas*, p. 72.

¹⁵⁴ Dalia Grinkevičiūtė, „Lietuviai prie Laptevų jūros“, *Pergalė*, 1988, Nr. 8, p. 151–165.

¹⁵⁵ Romualdas Granauskas, „Gyvenimas po klevu“, *Pergalė*, 1986, Nr. 12.

¹⁵⁶ Romas Gudaitis, „Mes iš peršautų dainų krašto“, *Literatūra ir menas*, 1988, birželio 11.

¹⁵⁷ Vladimir Tismaneanu, *Išsivadavimo iliuzijos: Pokomunistinės Europos mitai, demokratija ir nacionalizmas*, vertė Giedrė Baltrūnienė, Vilnius: Mintis, 2003, p. 68.

Lietuvos kultūrai, pastangas dorai dirbti ir padėti žmonėms¹⁵⁸; Algirdas Brazauskas, sovietmečiu pagarsėjęs kaip LKP atsiskyrimo nuo SSKP iniciatorius, vardindamas Lietuvos ekonominius pasiekimus nelaisvės metais teigia, kad ir tuomet buvo dirbta Lietuvai¹⁵⁹. Vytautas Astrauskas, buvęs LKP CK sekretorius žemės ūkio reikalams, vėliau užėmęs ir kitas pareigas užtikrina, kad „Lietuvos byla daugelį dešimtmečių buvo gyva, keliama viešumon“¹⁶⁰. Anot Regimanto Tamošaičio, „Visi prisiminimai laukia savo laiko, ir jie iškyla tam tikrais etapais. Išsekus represuotos visuomenės dalies kaltinimų energijai, ateina politikų kalbėjimo metas. Jie yra kantrūs, moka išlaukti ir pasireikšti pačiu jiems tinkamiausiu metu“¹⁶¹.

Kultūros kūrėjai negatyviomis sovietmečio patirtimis panoro pasidalinti anksčiau – paskutiniame praėjusio amžiaus dešimtmetyje išleistos autobiografinio pobūdžio knygos: T. Venclovos *Vilties formos* (1991), Vaičiūnaitės *Vaikystės veidrody* (1996), Gedos *Man gražiausias klebonas – varnėnas* (1998), Martinaičio *Prilenktas prie savo gyvenimo* (1998) ir vėlesnės jo knygos *Tylintys tekstai* (2006), *Mes gyvenome* (2009), Juškaičio *Lyra ant gluosnio* (1998), Bieliausko *Abipus Rubikono...* (1998), Granausko *Žodžio agonija* (1999). Arvydas ir Stasys Saboniai į knygą *Rašytojas ir cenzūra* (1992) surinko rašytojų, kritikų, redaktorių, *Glavlito* darbuotojų ir buvusių aukštųjų instancijų vadovų prisiminimus, su leidyba susijusius dokumentus. Po mirties buvo išleisti Kubiliaus *Dienoraščiai*, Mieželaičio *Nereikalingas žmogus* (2003), *Post Scriptum* – laiškai, prisiminimai apie Mieželaitį (2008), Maruko *Apmąstymai prie Šventosios* (2003), ką tik išleisti Baltušio laiškai (2010) ir t. t.

Neslūgstantis sovietmetį liudijančios literatūros populiarumas suponuoja dvi versijas: žingeidžiam jaunajam lietuviui rūpi faktai ir asmenybės, padedantys rekonstruoti nepažįstamos istorinės epochos vaizdą, o gyvi totalitarizmo liudininkai ieško tapatumo su gerai pažįstamu, išgyventu laikmečiu, iš naujo jį reflektuoja, diskutuoja. Tačiau sovietmečio rekonstravimas – komplikotas – trūksta išsamių, autentiškais faktais, dokumentais paremtų epochos tyrinėjimų. Dauguma autentiškų sovietmečio dokumentų niekada nebuvo (o ir dabar nėra) prieinami paprastam piliečiui. Tik įpusėjus XXI a. pirmajam dešimtmečiui publikuoti stambūs istorikų darbai: *Lietuvos kultūra sovietinės ideologijos nelaisvėje 1940–1990: dokumentų rinkinys*¹⁶², *Lietuva 1940–1990: okupuotos Lietuvos istorija*¹⁶³ ir kt. It iš gausybės rago pasipylusių atsiminimų autorius, kaip

¹⁵⁸ Lionginas Šepetys, *Neprarastoji karta: siluetai ir spalvos: atsiminimai*, Vilnius: Rašytojų sąjungos leidykla, 2005, 109–110.

¹⁵⁹ Algirdas Brazauskas, *Lietuviškos skyrybos*, Vilnius: Politika, 1992, p. 120; Algirdas Brazauskas, *Ir tuomet dirbome Lietuvai. Faktai, atsiminimai, komentarai*, Vilnius: Knygiai, 2007.

¹⁶⁰ Vytautas Astrauskas, *Įrėminti laike: prisiminimai ir pamąstymai*, Vilnius: Gairės, 2006, 315.

¹⁶¹ „Atmintis be atminties“, Apie atsiminimų knygas kalbasi Virginijus Gasiliūnas, Jūratė Sprindytė, Regimantas Tamošaitis, Vytautas Rubavičius, *Metai*, Nr. 11, 2006, 96.

¹⁶² *Lietuvos kultūra sovietinės ideologijos nelaisvėje, 1940–1990: dokumentų rinkinys*, sudarė Juozapas R. Bogušauskas, Arūnas Streikus, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2005.

¹⁶³ *Lietuva 1940–1990: Okupuotos Lietuvos istorija*, vyr. redaktorius Arvydas Anušauskas, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, I leidimas – 2005, II – 2007.

siekiančius „sąžiningai paliudyti“ sovietinį totalitarizmą, būtų galima laikyti tikrais altruistais, jei sąmoningam tokios „dokumentikos“ skaitytojui neiškiltų pora abejonių: atsiminimų autentiškumo klausimas bei fikcijos ir tikrovės santykis prisiminimų tekstuose. Šias ir panašias mintis inspiruoja 2006 m. *Metų* redakcijoje Tamošaičio inicijuotas atsiminimų literatūros svarstymas. Jūratės Sprindytės teigimu, „Tiesos, teisybės problema labiausiai domina ir kalbančius apie memuarinę literatūrą, ir ją skaitančius. Mes žinome, kad tekstas negali būti gryna tiesa, galime kalbėti tik apie nuostatą siekti tiesos arba apie tokios nuostatos nebuvimą“¹⁶⁴.

Deja, identiškos problemos iškyla mėginant į sovietmečio grožinę literatūrą žiūrėti kaip į autentišką dokumentą. Totalitarinės sistemos nesuluošintai XXI a. kartai autentiškai nepatirta praeitis šiandien atrodo geresnė ir gražesnė: „Mažų mažiausiai istorinėje „kontempliacijoje“ praeitis tampa geresnė: ji praranda siaubingus rūpesčio ir prievartos bruožus ir formuojasi į „totalų žmonijos vaizdą“, kuriame atskiribių disharmonija virsta visumos harmonija“¹⁶⁵. Istorija jam rūpi tiek, kiek ji yra aktuali *jo* dabartyje, kiek ji ją veikia ar keičia (postmodernistinis istorijos traktavimas), todėl jis, nusprendęs paimti į rankas sovietinės literatūros kūrinį, dažnai atlaidžiai šypsodamasis taria: „Man įdomu...“

Avyžiaus romanai leisti didžiuliais tiražais, versti į daugybę kalbų, kai kurie įgijo audiovizualinę išraišką. Tad kalbama apie literatūrą, savo laiku turėjusią milžinišką auditoriją ir neabejotiną paveikumą. Tačiau kyla klausimas: ar būsimos visuomenės imsis ją iš naujo „perrašinėti“? Kol kas perrašinėjama (perrašyta?) tik rašytojo biografija... (3 lentelė)

2. Sovietinės ideologijos nelaisvėje: Kas yra kas?

Analizuojamų romanų „turiniai“ neabejotinai determinuoti vienintelės – sovietinės ideologijos, su rašytojo sutikimu ar jam priešinant formavusios jo, kaip rašytojo, parašiusio būtent tokius, o ne kitokius tekstus, tapatybę.

Šiandien juokingi ir beviltiškai pasenę atrodo sovietinėje periodinėje spaudoje mirgėję konjunktūrinių autorių tendencingų straipsnių apie Avyžių ir jo kūrybą pavadinimai ir, neperdedant, antiliteratūrinė problematika (žr. 1 lentelę):

Perteklinės publikacijų antraštės (o ypač paantraštės), labiau nei pačių kūrinių pavadinimai, Avyžiaus romanus *Kaimas kryžkelėje* bei *Sodybų tuštėjimo metas* (I, II kn.) kreipia į tam tikrą adresatą: kolūkiečius (Starkus), liaudį (Barysas), „savą klasę“ (Radzevičius). Neva paliudydami grįžtamąjį ryšį, ideologizuoti straipsniai „steigia“ rašytojo socialinį statusą – „komunizmo statybų

¹⁶⁴ „Atmintis be atminties“, Apie atsiminimų knygas kalbasi Virginijus Gasiliūnas, Jūratė Sprindytė, Regimantas Tamošaitis, Vytautas Rubavičius, *Metai*, Nr. 11, 2006, p. 96.

¹⁶⁵ Jörn Rüsen, *Istorika: istorijos darbų rinktinė*, Vilnius: Margi raštai, 2007, p. 452.

metraštininkas“ (Radaitis, Mockus). Grėsminga straipsnių paantraščių konotacija leidžia suprasti, kad rašytojo „objektyvumas“ svarstomas ir vertinamas viešai, neginčijamų „specialistų“: kolūkių pirmininkų (Peckus), kolūkiečių (Dargis, Starkus), „liaudies“ (Barysas, Lipskis). Vadinasi, kūriniai primetamas adresatas lemia gana ribotą plataus vartojimo literatūrinio pranešimo kodą ir tam tikrų konvencijų laikymąsi („realistiškumas“, „objektyvumas“, neįmantri kalba ir pan.), įtakoja meninę vertę. Minėtus reikalavimus išspraudus į tendencingą ideologinę schemą, gaunamas rezultatas – „traktorinis“ romanas. Būtent taip išsivija apibūdino *Kaimą kryžkelėje*.

Pomastiškas, deklaratyvus rašytojo priskyrimas „apačioms“, „pasmerkimas“ kolūkiečių „teismui“ yra muilo burbulas, arba ideologijos, leidžiančios „mažiesiems“ pajusti tariamai išaugusią savo galią („Kas buvo nieks, tas taps viskuo“), dalis. Štai Martinaitis biografiniuose užrašuose pasakoja: „Pažymėjimuose, autobiografijose ir kituose dokumentuose prie mano vardo ir pavardės buvo rašoma arba pats rašiau: mažžemio valstiečio sūnus. Tie keli žodžiai sovietmečiu atverdavo duris į mokslus, tarnybas ir pan. apsirūpinęs tokiu „titulu“ galėjai nebijoti represijų, persekiojimų, tremties, žinoma, jeigu tu pats ar tėvai nebuvo kur nors išipainioję, rėmę partizanus, jeigu ir giminės taip pat niekur nebuvo įkliuvę, jeigu ir giminės taip pat niekur nebuvo įkliuvę ar ištremti, nepasitraukę į Vakarus, anksčiau netarnavę kokiose nors Nepriklausomos Lietuvos Įstaigose, neturėję karinio laipsnio, kunigaujančio giminaičio ir pan.“¹⁶⁶.

Martinaičio nurodytos sąlygos galiojo akivaizdžiai ne visiems. Pavyzdžiui, Baltušio sesuo buvo vienuolė, o abi dukros į Vakarus (viena į Australiją, kita – į Ameriką) išvažiavo dar sovietmečiu ir iš ten nebegrižo. Neabejotinos galios turėjo ir partinis bilietas. Iš tiesų, kolaboruojantis rašytojas, metonimiškai tariant, rezidavo dvare. Vytauto Kubiliaus *Dienoraščiuose 1945–1977* kalbama apie iškilmingą Avyžiaus penkiasdešimtmečio paminėjimą (1972), sykiu nužymėjusį ir lietuvių literatūros grįžimą į tradicinių formų apoteozę¹⁶⁷. Janina Žėkaitė Kubiliaus *Dienoraščių* išnašose pateikia įvykio detales: „V. Radaičio ir K. Ambraso straipsniai *Literatūroje ir mene*, jubiliejinė konferencija Respublikinėje bibliotekoje, Ministrų Tarybos pirmininko pavaduotojos L. Diržinskaitės žodis, LKP CK pirmojo sekretoriaus A. Sniečkaus, LKP CK sekretoriaus A. Barkausko sveikinimai, perskaityti LKP CK kultūros skyriaus vedėjo S. Šimkaus“¹⁶⁸. Taigi pats laikas ir vieta prisiminti, kad Avyžiaus romanai populiarumo pirmiausia susilaukė už drąsų ir aštrų žodį. Rašytojas kritikavo bukagalviškus „partorgų“ potvarkius žemės ūkio klausimais, kolūkiečių moralinę degradaciją ir socialinę nelygybę *Kryžkelėje*, tarybinį gyvenimą ir partinę nomenklatūrą „juodino“ *Degimuose*, *Chameleono spalvose*, o ką kalbėti apie pastarųjų ir *Sodybų* II t. „antitarybiškumą“. Anot Litvinaitės-Avyžienės, Avyžius „niekad nėjo su

¹⁶⁶ Martinaitis, *Mes gyvenome*, p. 17.

¹⁶⁷ Kubilius, *Dienoraščiai, 1945–1977*, p.398.

¹⁶⁸ Ten pat.

konjunktūra, niekas neįstengė palenkti jo nepriklausomos laikysenos¹⁶⁹. Siekiant demaskuoti „dvarininkų“ ydas, amoralumą, piktnaudžiavimą padėtimi, norint juos šaržuoti ir sarkastiškai tyčiotis imituojant pastarųjų leksiką bei manieras, „dvarą“ reikia pažinti iš vidaus, o „dvariškius“ – asmeniškai; „reikia būti iš to pasaulio ir kartu jame nebūti; būti iš jo, kad pažintum, ir nebūti jame, kad aprašytum. Tai gerai žinoma etnologo, stebėtojo ir dalyvio paratopija“¹⁷⁰. Taigi atskleistos nedorybės tampa rašytojo nekaltumo prezumpcija ir sykiu tiesia jam kelią į literatūros panteoną. Čia patekęs, rašytojas įgyja teisę pasilikti „didžiūnų šešėlyje“. Maingueneau tai vadina dvigubu žaidimu, arba uždaru ratu: „dvaras gydo nuo dvaro ir moko pamėgti vienatvę, tačiau rašytojas negali išvykti: jis čia kenčia, lyg tiesai tarnaujantis vergas“¹⁷¹.

Ideologijos veikimas per grožinę literatūrą pasireiškia tuo, kad adresatas raginamas prisimti socialinę tapatybę, tuometiniais terminais tariant, „atitinkančią istorijos logiką“. Šios logikos neperpratusieji, be abejonės, pralaimi (*Sodybų* personažai: Gediminas, Adomas Vainoras), o susipratusiems atsiveria nauji gyvenimo horizontai (*Kryžkelės* veikėjoms: Mortai, Godai, Birutei). Romanuose autoriaus demonstruojama priklausomybė būtent *tai* visuomenei (atseit, lietuvių tautai) padeda palaikyti ir įtvirtinti asmeninį ryšį su skaitytoju. Šiuo tikslu itin pravarti tautosaka (liaudies dainų posmeliai, dažniausiai į vyrų personažų lūpas išprausta vulgari, bet gerai žinoma ir populiarai liaudies išmintis *Sodybose*, *Kryžkelėje*), vienas kitas patriotinis (atidžiau pažiūrėjus, dažniausiai negatyviame kontekste) šūksnis ar posmas, veiksmingai „nuskausminantys“ naujų, sovietinių tradicijų diegimą (Lapino ir Mortos nesantuokinės dukters komjaunuolės Birutės sovietiška novatoriškos vestuvės *Kryžkelėje*).

Anot Nerijos Putinaitės, sovietiniams inteligentams-kūrėjams, prisitaikymo strategijų kūrimo ir adaptavimo procese, buvo skirtas ypatingas vaidmuo abstrakčią ideologiją ir grynas idėjas, susiejus su vietinėmis tradicijomis ir specifinėmis žmonių jausenomis, pritaikyti prie vietinio konteksto ir kintančios laiko dvasios.¹⁷² Sovietinė ideologija tautiškumą (neskaitant juodžiausio stalininio periodo) *inkorporuoja*. Johno Fiske'ės *Įvade į komunikacijos studijas* pavyzdžiu pateiktą šūkį „Nesijaudink, būk hipiu“¹⁷³ sėkmingai perfrazuotume į „Nesijaudink, būk lietuviu“. Tačiau buvimo lietuviu sąlygos labai ribotos, suvaržytos, todėl kiekviena užuomina apie tautos istoriją, tikėjimą ir kt. egzistencinę patirtį literatūriniame sovietmečio pranešime turi „aukso“ vertę, nes skaitoma tarp eilučių, net jeigu ten nieko nėra. Iš literatūrinio pranešimo beveik nereikalaujama unikalios estetinės kodifikacijos, svarbus dokumentiškumas (jo problematika aptarta aukščiau).

Minėti straipsniai Sovietų Lietuvos periodikoje rodo, kad komunistų valdžia perdėm nepasitikėjo skaitytoju, kurio sąmonė jei ir buvo daugiau ar mažiau ideologiškai apdorota, cenzūros

¹⁶⁹ Peleckis-Kaktavičius, Litvinaitė-Avyžienė, „Avyžius buvo ir yra mano gyvenimas“, *Varpai*, 2002, p. 90.

¹⁷⁰ Maingueneau, *Literatūros kūrinio kontekstas: Sakymas, rašytojas, visuomenė*, p. 63.

¹⁷¹ Ten pat, p. 64.

¹⁷² Nerija Putinaitė, *Nenutrūkusi styga: Prisitaikymas ir pasipriešinimas sovietų Lietuvoje*, Vilnius: Aidai, 2007, 46.

¹⁷³ John Fiske, *Įvadas į komunikacijos studijas*, Vilnius: Baltos lankos, 1998, p. 206.

visgi išvengė. Todėl per tiesiogiai politinėms struktūroms pavardžias masinės informacijos priemonės varyta grubi propaganda kryptingai formavo *hominem sovieticum*. Neva altruistinis komunistų valdžios rūpestis neraštingų čiabuvių švietimu, ženkliai paspartino „tarybinę“ pastarųjų orientaciją. Štai *Tarybinio mokytojo* žurnale spausdinamas „prityrusios“ mokytojos, Vilniaus V. Kapsuko universiteto diplomantės Gečaitės, rekomenduotos lietuvių literatūros katedros docentės L. Lisenkaitės, straipsnis (žr. 1 lentelę), tariamu literatūros mokytojų pageidavimu apžvelgiantis komunisto paveikslą naujausioje prozoje. Tema esą reikalinga apžvalginėse pamokose, taip pat mokinių rašinių orientacijai. Tarybinei orientacijai stiprinti, nuožmų atkirtį „suktiems“ išeivijos „sovetologų“ išvedžiojimams trenkia Kazakevičius straipsnyje, išspausdintame (žr. 1 lentelę) *Pergalės* rubrikoje „Iš užsienio lietuvių kultūrinio gyvenimo“. Jis piktinasi, kad dauguma apžvalginių ir teminių rašinių yra antitarybiški, pagrįsti idėjiniais „sovetologų“ rūpesčiais. Straipsnio autorius išeivius vadina „lietuvių pabėgėliais“, kurie remiasi rusų baltagvardiečių „sovetologiniais“ principais. Kaltindamas *Metmenų* straipsnio autorius (Kazakevičiaus įsitikinęs, kad po Duko (žr. 2 lentelę) slapyvardžiu slepiasi „labai skirtingo amžiaus ir lygio autoriai“) lietuvių kalbos nemokėjimu, teorine eklektika, antikomunistinėmis tendencijomis, „neapykantos“ taktika ir „net elementarių literatūros dalykų neišmanymu“, Kazakevičius teigia, kad straipsnio išvada apie Sluckio, Bubnio ir Avyžiaus parodytą „socialinį požiūrį, apspręstą partiškumo“ yra teisinga, tačiau „keliai, kuriais veda *Metmenys* skaitytoją iki tos išvados yra sufalsifikuoti, moksliskai nepagrįsti, tendencingi, literatūriškai nerūpestingi“, „mūsų literatūrinio gyvenimo tikrovė“ įsprausta į „pačių jos priešų sukaltą iš trapių antikomunistinių schemų Prokrusto lovą“. Visa tai neva daroma „nerūpestingai, melagingai, kiekviename teiginyje ryškėja toks nenuutuokimas, kad iškarto pajunti, jog čia vadovaujamas ne literatūros kriterijais, o idėjine neapykanta, politinėmis išvadomis“ be to, „siekiama sumenkinti tų autorių knygų reikšmę ir vertę“. Paradoksaliausia, kad „buržuazinės“ lietuvių emigracijos kritikas išeivijos spaudoje pasigenda straipsnių, kurie būtų parašyti „grynai estetiniais motyvais“: „Dukui literatūra kaip matyti iš viso straipsnio, – kryptinga politika, todėl jis taip ir rašo“. Kazakevičius naiviai stebisi, kodėl tendencingumas ir partiškumas neatitinka estetikos reikalavimų.

Tačiau romanus skaitė kritikai, rašytojai, intelektualai, išeivija, kuriems rūpėjo literatūros literatūriškumas ir, be abejo, sąžiningumas. Šiuo atveju komunistinių „tiesų“ indoktrinacija per literatūrą suprasta kaip meninių konvencijų laužymas. Zalatorius, kuriam, anot Baliutytytės, sąžinės perkratos skyrelis „Ką aš šiandien vertinčiau kitaip“, neaktualus, 1975 m. rašė: „Kiek prirašyta apie J. Avyžiaus „Sodybų tuštėjimo metą“, kokių čia išvelgta gilybių, bet niekas taip ir nepasakė, kad knyga išėsta, jos psichologinės scenos dirbtinokos, o kai kurios situacijos primena nuotykių

filmą¹⁷⁴. O prirašyta tikrai daug: biografinę medžiagą apie Avyžių pateikiančių straipsnių Nacionalinės bibliotekos elektroniniame kataloge vien iki 1992 m. priskaičiuojama arti šimto, prozininko kūrybą nagrinėjančių – antra tiek (Ambraso, Areškos, Bukelienės, Braženo, Bučio, Galinio, Lankučio, Šimkaus ir kt. ideologiškai angažuotos literatūrologinės analizės).

Ideologinė identifikacija suponuoja dviprasmišką Avyžiaus romanų recepciją. Adresantas recipientui vienu atveju iškyla kaip didvyris – objektyvus visuomenės ir santvarkos kritikas, novatorius, kitu – socrealistinėse schemose įklimpęs konformistas, pusiau legaliais „skandalėliais“ siekiantis masinio populiarumo. Nors, „ypač giliai ir skaudžiai“¹⁷⁵ vertybių perkainojimo laikotarpį (pokarį) išgyvenusio Avyžiaus teigimu, „Jaunajai kartai, tolimai nuo tų idealų, su kuriais daugelis mūsų ėjo apnuogintomis širdimis, neįmanoma realiai suvokti ano meto kūrybinę atmosferą“¹⁷⁶, apie menininkų tariamą tuometinį naivų tikėjimą marksizmo-leninizmo idealais kalbėti būtų lygiai taip pat naivu¹⁷⁷. Kur kas racionaliau analizuoti prisitaikymo prie totalitarinio režimo strategijas¹⁷⁸ ir kompromisinės literatūros atstovus, kuriems kompromisas, anot Vandos Zaborskaitės, buvo „dominuojanti gyvenimo ir kūrybos linija“¹⁷⁹, vadinti tikraisiais vardais.

3. Tautinė visuomenė: „Teisti ar pasigailėti?“

Nuo septintojo dešimtmečio pabaigos reguliariau išėivijos spaudoje ėmę rodytis kritikos atsiliepimai apie Lietuvoje gyvenusių autorių kūrybą, čia ypač vertinti. Palyginimui – išėivijos straipsnių (suprantama, retesnių) apie Avyžiaus kūrybą pavadinimai ir juose atsispindinčios problemos (2 lentelė).

Matyti, kad išėiviją, priešingai nei likusius šiapus „geležinės uždangos“, mažiausiai domina rašytojo asmenybė, o labiau – kokioj dvasinio teroro aplinkoj, anot Romualdo Lukošiuo, buvo kuriama lietuvių „tarybinė literatūra“.

Koncentruojamasi į romanuose sprendžiamas išėivijoje menkai tepažįstamas, todėl labai rūpimas problemas, kuriose atsispindi okupuotos Lietuvos gyvenimas. Su pirmosiomis, gana vėlyvomis sovietinės literatūros „kregždėmis“, išėivijos periodikoje fiksuojamas pozityvus sovietinio romano laisvinimasis iš socrealizmo varžtų ir blaiviai, suvokiant padėtį, kritikuojamos ydos: schematizavimas, tendencingumas, hipertrofuota vidinė cenzūra, veikėjų nenatūralumas.

¹⁷⁴ Albertas Zalatorius, *Prozos gyvybė ir negalia*. Straipsnių rinkinys, Vilnius: Vaga, 1988, p. 62.

¹⁷⁵ Algimantas Bučys, *Jonas Avyžius*. Mokymo leidinys. Serija „Gyvenimas ir kūryba“, Kaunas: Šviesa, 1990, p. 48.

¹⁷⁶ *Jonas Avyžius: Autobiografiniai fragmentai. Publicistika. Draugų ir kolegų prisiminimai*, p. 95.

¹⁷⁷ Žr. Maruko, Mieželaičio prisiminimus, Baltušio laiškus, Kubiliaus dienoraščius, kurie šiame darbe ne kartą cituojami.

¹⁷⁸ Prisitaikymo strategijoms nagrinėti skirta Nerijos Putinaitės knyga *Nenutrūkusi styga: Prisitaikymas ir pasipriešinimas sovietų Lietuvoje*, Vilnius: Aidai, 2007.

¹⁷⁹ Vanda Zaborskaitė, *Tarp istorijos ir dabarties: Literatūra, atsiminimai, publicistika*, Vilnius: Tyto Alba, 2002, p. 215.

Vienareikšmiškai piktinamasi tiesos klastojimu, tautinių vertybių devalvacija. Tiesos dėlei pastebėtina, jog išėivijos brangintinos tautinės vertybės pirmiausia buvo „patogių ir mielų prisiminimų rinkinys“, iš kurio pašalinti keliantys sudėtingų ir nemalonių išgyvenimų aspektai¹⁸⁰, todėl sukarikatūrinta (ypač *Sodybose*) „suvenyrinė atmintis ir istorija“ nacionalizmo kontekste vertinama kaip tautinių ambicijų įžeidimas. Paradoksalu, tačiau Sovietijoje tas pats reiškiny, neatsižvelgiant į sakymo būdą ir kontekstą, dažnai laikytas stebėtina autoriaus drąsa kalbėti apie draudžiamus dalykus (Lietuvos istoriją, valstybinę atributiką ir pan.), Avyžiaus romano pasirodymas viešumoje vadintas „istorinius įvykiu“.

Estetinė kūrinų vertė ankstyvuju periodu tarsi nustumiami į antrą planą, į pirmąjį iškeliamas pranešimo informatyvumas, dokumentiškumas. Dėl informacijos stokos, patikimumo ir veikiančių ideologijų skirtumo, neišvengta kuriozų. Pavyzdžiui, estetiniu kodu perskaitytą Just. Marcinkevičiaus apysaką *Pušis, kuri juokėsi* (1961) Iešmantaitė ir Kazėnas (žr. 2 lentelę) pavadina (tiesa, kiek bijodami suklysti) „pragiedruliu nykiam prozos skliaute“. Vėlesnės recepcijos tendencijos liudija išėivijos kritikų susirūpinimą lietuvių literatūros meniniu svoriu bendrame kontekste. Šilbajoris, *Dukas* (2 lentelė) veda paraleles su sovietinės rusų prozos mokykla, originalumo lietuvių prozoje aptikdami nedaug. Šilbajoris taikliai mena sovietinių Lietuvos prozininkų populiarumo Lietuvoje mįslę pastebėdamas, jog Sluckis, Bieliauskas, Avyžius, Pocius įdomūs tuo, kad „sugeba kurti kažką panašaus į literatūrą ir tuo pat metu kažką panašaus į socialistinį realizmą, daugiau ar mažiau įsitenkantį Rašytojų sąjungos įstatuose“¹⁸¹.

1990-ųjų istorinis lūžis Lietuvoje sukelia specifinę, radikalią sovietmečio literatūrinio palikimo pervertinimo bangą, geriausiai iliustruojamą kraštutinumais: literatūros kritikas Bučys (mini monografijos apie Avyžių autorius) socrealistinę kritiką įvertina sudegindamas savo knygas, Baltušio knygas degina sovietine rašytojo veikla pasipiktinę žmonės, prasideda tarybinės literatūros išiminėjimo iš bibliotekų vėjus – totalus sovietinių mitų fiasko, o jais „net nuoširdžiausiai tikėję [...] jaučiasi skaudžiai apgauti“¹⁸².

Akivaizdu, kaip giliai, anksčiau minėtu būdu, lietuvių sąmonėje buvo įsitvirtinę (tiksliau, įtvirtinti) sovietiniai mitai ir konotacijos, pusšimtį metų naudoti tautiniams mitams devaluoti. Suprantama, iš ilgą laiką represuotų piliečių sąmonės komunizmo mitai negalėjo staiga ir be pėdsakų eliminuoti. Ironiška, tačiau nacionalistinės ideologijos akstinu tapo ne kas kita, o komunizmas: „Nors buvo skelbiama, jog komunizmas esąs internacionalizmo doktrina, faktiškai jis kurstė nacionalistines liaudies aistras. Jis sukūrė prisotintą nepakantumo, veidmainišką,

¹⁸⁰ Leonidas Donskis, „Suvenyrinės atminties ir istorijos alternatyva: Kristinos Sabaliauskaitės „Silva Rerum“, prieiga per internetą: <http://www.bernardinai.lt/straipsnis/2010-04-07-leonidas-donskis-suvenyrines-atminties-ir-istorijos-alternatyva-kristinos-sabaliauskaites-silva-rerum/43026/comments#list> [žiūrėta: 2010-05-24]

¹⁸¹ Rimvydas Šilbajoris, *Netekties ženklai*, p. 516.

¹⁸² Elena Bukelienė, „Socialistinio realizmo stereotipai“, *XX amžiaus lietuvių literatūra*, Straipsnių rinkinys, Vilnius: Vaga, 1994, p. 208.

nepripažįstančią socialinių kompromisų politinę kultūrą ir išugdė masinį polinkį į savigyriškai išpūstą supaprastinimą. Įsitikinimų požiūriu, dogmatinis komunizmas susilydė su nepakančiu nacionalizmu ir dar labiau jį sutvirtino¹⁸³. Taigi ideologija neišnyko – ją pakeitė kita ideologinė manija¹⁸⁴, kurios generatoriais tapo didelė dalis inteligentijos, o vykdytojais – „mobilizuotos masės“¹⁸⁵. Tačiau naujame, nacionalinio savęs aukštinimo diskurso, kuriame susiliejęs „antiliberalizmas, kolektyvizmas ir atkaklus antiintelektualizmas“¹⁸⁶ kontekste nuskamba ir racionali mintis, artima šiandieniniam, postmoderniam sovietinio palikimo vertinimui: ir pati bukaprotiškiausia literatūra yra tyrinėjimų šaltinis¹⁸⁷.

Būdingesni Nepriklausomybės pradžios laikotarpio sovietinio literatūrinio „kapitalo“ vertinimo aspektai atsispindi Erlicko rašytoje Pociaus prozos rinktinės *Užmarštis* (1990) recenzijoje¹⁸⁸. Recenzentas klausia: „kas skaitys tarybinę lietuvių..., jeigu Lietuvoj beveik nebeliko (arba neprisipažįsta) tarybinių žmonių?“ Pastaroji mintis paaiškina paradoksą, kodėl anksčiau tūkstantiniais tiražais leistos ir masiškai skaitytos knygos staiga tapo atgrasios. Parašyti kūriniai liko „daiktiniu įrodymu“ rašytojų konformistų „bylose“. Tautiniame kontekste konjunktūrinė sovietmečio literatūra traktuojama kaip svetimų idėjų retransliavimo bei indoktrinavimo priemonė, o oficialūs sovietiniai nomenklatūrininkai, įskaitant konjunktūrinius menininkus, suvokiami kaip *Kiti*. Šis antagonizmas paradoksaliai „konsoliduoja“ sociumą kaip tautinę visuomenę. Pastarajai ypatingai svarbi istorija: kaip buvo „iš tikrųjų“ (moderni istorijos samprata). Sovietmečio literatūrinis pranešimas vertinamas kaip dokumentas, dažnai – įkaltis. Į jį žiūrima įtariai, dažniausiai per adresanto biografijos ir jo turimo literatūrinio kapitalo prizmę. Literatūra skaitoma tautiniu kodu. Prasmės tarp eilučių ieškoma kur kas rečiau, arba nebeieškoma visai. Kas pranešime liko nutylėta, iškreipta, tas byloja adresanto nenaudai.

Žengiant į Nepriklausomybę ir ją atgavus, populiariose diskusijose apie kompromisinę sovietmečio literatūrą svarstyta (ir tebesvarstoma) keleriopai: ji buvo reikalinga tam, kad apskritai palaikytų lietuvių kultūrą ir tautą priespaudos metais (ši mintis ypač patinka patiems kompromisininkams), kad sovietmečio literatūros lauko marginalai nebūtų galėję kurti, jei ne kompromisininkų sudaryta užuovėja, ir tik todėl, kad pastarieji buvo tokie, kokie buvo, literatūros (ir apskritai kultūros) lauke galėjo tarpti vadinamieji *tylieji modernistai*. Šių reitingams pakilus, kaip kontrargumentai buvo iškelti faktai ir apie pastarųjų iš okupantų priimtas premijas. Tačiau Zaborskaitė, iš esmės nesutikdama su Bučio požiūriu, „kad sovietmečiu visi buvo vienodi, visi

¹⁸³ Zbignev Brzezinski, cit. iš Vladimir Tismaneanu, *Išsivadavimo iliuzijos: Pokomunistinės Europos mitai, demokratija ir nacionalizmas*, p. 127.

¹⁸⁴ Ten pat, p. 131.

¹⁸⁵ Ten pat, p. 122.

¹⁸⁶ Ten pat, p. 127.

¹⁸⁷ Vladas Braziūnas, „Valymas arba kurapkos“, *Literatūra ir menas*, 1991, Nr. 15, p. 1.

¹⁸⁸ Juozas Erlickas, „Kiek Užmaršty užmaršties?“, *Metai*, 1991, Nr. 8, p. 172–175.

„murdėsi toje pačioje baloje“, t. y. požiūris, kad „prieblandoje visos katės pilkos“, replikuoja: „diferenciacija buvo pakankamai aiški, ir yra pagrindas kalbėti apie kultūrinius kolaborantus ir apie tuos, kurie pavergtame krašte kūrė nepavergiamą meną“.¹⁸⁹

4. Vartotojų visuomenė: „Man (ne)įdomu...“

Monografiją apie lietuvių literatūros kritikos raidą 1945–2000 publikavusi (2002) Baliutytė, knygos „Pratarmėje“ išsikelia klausimą: „ar bevarta gilintis į buvusios literatūros ir kritikos niuansus, brėžti ledėjimo – laisvėjimo punktyrus, jei, šiandienos akimis, dauguma buvusių literatūrinių „bombų“, atrodo esančios ne kas kita, kaip tas pats, tik šiek tiek patobulintas socrealizmas?“¹⁹⁰ Literatūros kritikės atsakymas, kaip, beje, ne vieno, šiandien susigundžiusio dar kartą praskleisti sovietinės literatūros fenomeno skraistę, prasideda analogiškai: „Man įdomu...“¹⁹¹

2008 m. *Metų* diskusijoje apie laiko dvasią literatūroje¹⁹² Danielius Mušinskas teigia, kad reikėjo ir tebereikia visokių rašytojų, nes, pavyzdžiui, išeivijos lietuviams skaityti konjunktūrinius kūrinius įdomu dėl to, kad juose aiškiai matosi, kaip veikė valdžios mechanizmai¹⁹³. Tamošaitis sakosi seniai norėjęs patyrinėti tokias literatūrines patologijas kaip *Kalvio Ignoto teisybė* – iš kokių mitinių šaltinių bei socialinių sferų ateina tokios rašliavos. Jakonytė Avyžiaus *Chameleono spalvas* šiandieninių koncepcijų veidrody atpažįsta kaip tipišką populiariąją literatūrą. Sprindytė nustērsta, kad aštuntojo dešimtmečio bestseleris, anuomet laikytas rimta kūryba ir sulaukęs daugybės diskusijų, šiandien iš tiesų vertintinas kaip gryna popliteratūra. Solveigos Daugirdaitės manymu, didelė tarybinės literatūros dalis, kuriai valdžia rodė akivaizdų palankumą, iš tikrųjų ir yra populiarioji literatūra, nors anuomet terminas vartotas tik menkinant ir siejant su „išsigimusiaisiais Vakaraais“. Ji pastebi, jog visa painiava ir nesusipratimai kyla iš to sovietinio reiškinių nevedinimo tikraisiais vardais.

Bukelienė stebisi, kaip galėjo nutikti, kad septintojo dešimtmečio populiariuosius romanus Mykolo Sluckio *Laiptus į dangų* (1963) ir Avyžiaus *Kaimą kryžkelėje* (1964) tuomet vertino „labai gerai“, jie atrodė „tokie progresyvūs reiškiniai mūsų nykioje padangėje“, nestokojo „pilietinės drąsos ir problemiškumo“, o „šiandien atrodo beviltiškai pasenę“¹⁹⁴.

¹⁸⁹ Zaborskaitė, *Tarp istorijos ir dabarties: Literatūra, atsiminimai, publicistika*, p. 214–215.

¹⁹⁰ Baliutytė, *Laiko įkaitė ir partnerė: lietuvių literatūros kritika 1945–2000*, p. 7.

¹⁹¹ Ten pat.

¹⁹² „Populiariosios literatūros suvešėjimas“. Pokalbyje dalyvavo literatūrologai Solveiga Daugirdaitė, Loreta Jakonytė, Laimantas Jonušys, Jūratė Sprindytė, Regimantas Tamošaitis, *Metai*, 2008, Nr. 10, p. 73–87.

¹⁹³ „Laiko dvasia šiuolaikinėje lietuvių literatūroje“. Pokalbyje dalyvavo rašytojai Andrius Jakučiūnas, Danielius Mušinskas, literatūrologai Vytautas Rubavičius, Jūratė Sprindytė, Regimantas Tamošaitis, *Metai*, 2008, Nr. 3., p. 89–105.

¹⁹⁴ Bukelienė, „Socialistinio realizmo stereotipai“, *XX amžiaus lietuvių literatūra*, p. 207–208.

Laikmečiui būdingos citatos leidžia išskirti keletą svarbių aspektų. Pirmiausia, atvira propagandinė ar kompromisinė literatūra šiandien nėra akiai „nurašoma“. Ją skaitant iš naujo, kuriant reikšmes čia ir dabar, pasitelkus jau kitokią kultūrinę ir asmeninę patirtį, iš „anų“ laikų pranešimo tikimasi tam tikros intrigos. Vieši literatūros lauko žmonių pasisakymai, svarstymai bei vertinimai liudija kintantį skaitytojo ir teksto santykį, iš jo išplaukiančias reakcijas (susidomėjimą, nuostabą, azartą, išgąstį), parodo kitaip nei anksčiau sudėliotus prasmės akcentus (popliteratūra, istorinis dokumentas, literatūrinė patologija, beviltiška seniena). Anot Tamošaičio, „marginalijas ne tik reikia, bet ir sveika tyrinėti“, juolab kai laikmetis įduoda naujų įrankių (sociokritika, ideologijos kritika, psichoanalizė, dekonstrukcija ir kt.).

Postmoderniai vartotojų visuomenei svarbesnis vartojimo malonumas, intriga, žaidimas, nei kūrinio „turinys“. Tačiau akivaizdi ir kita, straipsnio pavadinimu išryškinta tendencija: „Jaunuoliai rašytojo kūrinį skaito tik priversti“¹⁹⁵. Kita vertus, norint sužinoti kiek ir kokių kūrinių sovietinis jaunimas perskaitė savo noru, reiktų specialaus tyrimo, kuris dabar vargu ar įmanomas. Tačiau vienas kraštutinių ideologijos mitų kaip tik Sovietų Sąjungą charakterizavo kaip labiausiai skaitančią pasaulį.¹⁹⁶

---

¹⁹⁵ Laura Orintaitė, „Jaunuoliai rašytojo kūrinį skaito tik priversti“, *Sekundė*, 2002, gegužės 20, p. 10. Straipsnis apie Avyžiaus 80-ųjų gimimo metinių paminėjimą Panevėžio apskrities G. Petkevičaitės-Bitės bibliotekos galerijoje.

¹⁹⁶ Šį mitą demontuoja Vladas Gaidys ir Sergejus Rappoportas, tyrę skaitymo situaciją 1987 m. Žr. Vladas Gaidys, Sergejus Rappoportas, „Anoniminė šiuolaikinio skaitymo situacija“, *Šiandienos pasaulis ir literatūra*, Vilnius: Vaga, 1989, p. 205–223.

VI. Išvados

Apžvelgus sovietinio literatūros lauko situaciją darytina išvada, kad pokaris buvo palankus į literatūrą ateiti jauniems, dar neturintiems aukštesnio, nei gimnazijos išsilavinimo jaunuoliams iš vargingų šeimų. Kontroliuodama būsimojus rašytojus, sovietinė sistema ugdė savo idėjų retransliatorius, įtraukdama į ideologinę terpę: sovietinių laikraščių redakcijas, Jaunųjų rašytojų sekcijas, skirdama komandiruotes į kolūkius „tikro“ gyvenimo pažinimui, mokėdama komandiruotpinigius, avansus už kūrybą, noriai spausdindama „jaunųjų“ straipsnius ir kūrybą. Reikalauta vienintelio kriterijaus – marksistinių-lenininių doktrinų skleidimo. Teigtina, kad sistemos absorbuoti ir visokeriopai skatinami jaunuoliai buvo ne tik apsvaiginti revoliucinio patoso, bet naująjį režimą visokeriopai palaikė pirmiausia iš socialinių paskatų.

Patyrus, kad skelbiamos idėjos prasilenkia su realiu gyvenimu, būsimesiems rašytojams nebebuvo kur trauktis, kita vertus, trauktis ir nenorėta, nes ankstesnė socialinė padėtis daugeliui negalėjo prilygti okupacinės valdžios siūlomai. Iki Lietuvos reokupacijos (1944) kaime gyvenusio Avyžiaus socialinė padėtis nelygintina su miestiečių Maruko, Sluckio ar Bieliausko šeimas smaugusiu skurdu. Akstinu rašytojo veržimuisi iš gimtojo kaimo tapo didžiulis noras rašyti ir tikėjimas savo talentu. Realijų galimybių įgyvendinti svajonę būta mieste, o ypač sostinėje, kurioje lokalizuotos literatūrinės institucijos.

Darbo, gyvenamo ploto suteikimas lojaliems okupantų valdžiai rašytojams, nekomplikuota jų kūrybos sklaida ir gaunamas atlygis suponavo gana laisvą ir nerūpestingą jaunųjų rašytojų-socrealistų gyvenimą. Tačiau pastarąjį „jaunuosius“ ruošiant užimti pagrindines literatūros lauko („klasikų“) pozicijas, teko varžyti įvairiomis represijomis. Susireikšminusiam jaunimui efektyviausi buvo piniginiai suvaržymai. Kita vertus, skatinant kūrybinę ir lojalumo valdžiai konkurenciją, ardoma rašytojų besimezganti draugystė, kuri grėsė tapti nekontroliuojama.

Jaunimą ugdant vien ideologine dvasia, netrukus buvo patirta, kad vulgarus šios retransliavimas yra neįtikinamas. Iš rašytojų pareikalauta išsilavinimo. Pastarasis tapo rimta problema Avyžiui. Gimnaziją baigęs eksternu, rašytojas toliau studijavo savarankiškai, daug skaitydamas. Taigi Avyžius ne tik neįgijo aukštojo mokslo, kuris žymiai būtų pakėlęs rašytojo intelekto koeficientą, bet ir atribojo nuo visiškai kitokios kokybės neoficialaus lavėjimo, kuris, žinia, tyliai vyko tarp studentų, galimybės. Avyžius tuo tarpu tenkinosi oficialia literatūra, beje, centruodamasis į XIX a. rusų prozininkus realistus ir naujuosius socializmo šauklius. Todėl galima teigti, kad Avyžiaus kūryba iš anksto buvo determinuota kontekstų – ji negalėjo stebinti forma, stiliumi ar originaliu turiniu.

Avyžiaus originalumas apibrėžiamas aktualumu. Tad nekeista, kad siekdamas pastarojo, rašytojas nukrypo į publicistiką, iš kurios ir buvo atėjęs. Avyžiaus romanai skaitytojui nepateikė

mįslių: rašytojas nesinaudojo ezopinės kalbos priemonių arsenalu, bet taikė masinei literatūrai būdingas konvencijas, kurios suponavo masinį skaitytoją, nekomplikuotą romanų recepciją, o tuo pačiu garantavo paveikumą ir grįžtamąjį ryšį. Ezopo kalbos nenaudojimą galima aiškinti talento ir originalumo stoka, bet labiau tikėtina, kad rašytojas jautė (žinojo) kaip ir kada „dozuoti“ tiesą, kad ši patektų į viešumą „grynuoju“ pavidalu. Sakymo paprastumą lėmė antrasis sakymo tikslas (greičiausiai legitimavęs pirmąjį) – aiškiai ir nekomplikuotai išdėstyti partines tiesas.

Avyžiaus romanuose keliamos problemos, kurių nepastebėti realiame gyvenime buvo neįmanoma, lygiai kaip neįmanoma iš atminties ištrinti tragiškos istorijos patirties. Rašytojas drąsiai ėmėsi šių temų, visuomenėje įsitvirtindamas kaip maištininkas, tiesos ruporas. Jo romanai, laikyti istoriniu įvykiu, buvo laukiami, akimirksniu „iššluojami“ iš knygynų, pardavinėjami „iš po skverno“, už juos mokama dešimteriopa kaina, bibliotekose suskaitomi iki skutų. Romanų kelias link skaitytojo buvo itin komplikuotas, rankraščiai po keletą metų išgulėdavo įvairiuose stalčiuose, rašytojui teko ilgai ir sunkiai dėl jų grumtis. Regis, rašytoją būtų teisinga laikyti Prometėju, atnešusiu žmonėms tiesos ugnį, tačiau įsimintina, kaip buvo represuojami pasipriešinimo režimui judėjimų dalyviai net devintajame dešimtmetyje. Tad apie pasipriešinimą Avyžiaus atveju nėra ko kalbėti. Rašytojo kūriniai skirti sovietinės tikrovės „įsisavinimo“ palengvinimui, kuri, gražinus dalinę tiesą visuomenei, pasirodė netgi įmanoma.

Avyžius sovietiniame literatūros lauke iškyla kaip doras partietis, maištininkas, o tai – pakankamai patikimas kriterijus moraliai pakrikusioje visuomenėje. Rašytojas savo kūriniais keičia save, pats įtikėdamas (?) doro partinio mitu, tuo pačiu būdu teigiami partiniai tampa Avyžiaus kūrinų herojais (Arvydas Toleikis, Marius Nemunis, Danielius Girinis, Dienys). Sistema, išugdžiusi tokius herojus, negali būti bloga – blogi yra jos „priešai“ (*kiti*), kuriuos skatinama aptikti pagal pagrindinę sovietinės ideologijos opoziciją: *savas / svetimas*. Pastarųjų, suprantama, pirmiausiai ieškoma tarp savų, ir tai paaiškina komplikuotus epochos rašytojų santykius, normalaus bendravimo ilgesį.

Išnagrinėjus sovietinę epochą tampa absoliučiai aišku, kad rašytojas Avyžius nebūtų tapęs produktyviu, populiariu, publikuojamu ir sykiu maištaujančiu prieš partinės nomenklatūros valią. Be abejo, rašytojas rizikavo pasirinkdamas vienokią ar kitokią maišto formą (pvz., romano temą, personažus, sakymo būdą) ir jo stiprumo laipsnį. Už galimas pasekmes buvo atsakingas tik jis pats (čia jo didysis nuopelnas), tačiau maištas buvo pageidautinas kaip sovietinio gyvenimo, kuriame ne visada viskas vyksta sklandžiai, „normalumo“ įrodymas. Maištininko, sovietinio pasaulio ydų kritiko aureolė Avyžių atlydėjo į Nepriklausomą Lietuvą, kuri leido jam pratęsti pasirinktą vaidmenį, tačiau pasiūlė kitą, moraliai abstraktesnį – politiko statusą.

Avyžiui buvo lemta literatūroje pasireikšti būtent tuo metu, kai rašytojo atsakomybė ir moralė turėjo didžiulę reikšmę. Akivaizdu, kad rašytojas romanuose naudojo „natūralaus įauginimo“ į

sovietinę sistemą strategiją, pats būdamas įsitikinęs pastarąją kaip natūralia istorijos raida. Patyrus režimo prievartą, individualus prisitaikymas ir visuomenės pritaikymas realizuojamas per maištą, tačiau neneigiant „istorijos logikos“. Maištaudamas Avyžius pelnė skaitytojų populiarumą ir įsitvirtino tarp oficialiai kotiruojamų lyderių, turėjusių didžiausią ekonominio kapitalo sukaupimo galimybę. Darytina išvada, kad maištauti „apsimokėjo“ finansiškai, nes simbolinis kapitalas (romanų populiarumas, paklausa) koreliavo su ekonominiu kapitalu (iš tiražų, pakartotinių leidimų, vertimų, inscenizacijų uždirbti pinigai). Pastarasis leido rašytojui rinktis rašymo laiką, vietą, trukmę, kūrinio žanrą, apimtį, t. y. susikurti tam tikrus rašymo ir elgesio ritualus, per kuriuos rašytojas įsiteisino visuomenėje.

Apibendrinant pastebėtina, kad teksto ir konteksto tarpusavio saitų išnarpliojimas paaiškinama nemažai literatūrologine analize neužčiuopiamų rašytojo kūrybos aspektų ir inspiracijų.

Jono Avyžiaus romanas: tekstas ir kontekstas

VII. Santrauka

Pagrindiniai žodžiai: Jonas Avyžius, romanas, tekstas, kontekstas, literatūros laukas, galia, kapitalas, paratopija.

Darbe, remiantis sociologo Pierre' Bourdieu teorinėmis išvalgomis ir taikant su šiomis išvalgomis glaudžiai besisiejantį Dominique Maingueneau pasiūlytą metodą, analizuojami lietuvių rašytojo-socrealisto Jono Avyžiaus romanų tekstai ir kontekstai. Kontekstas ir tekstas laikomi koreliuojančiais (lygiaverčiais). Kontekstas suponuoja tam tikrų figūrų ir kūrybinių atsiradimą, kurie lemia literatūros lauko specifiką.

Sovietinės epochos bruožas – totalus galios lauko dominavimas literatūros (kultūros) laukui. Avyžiui ši situacija tapo palanki ne tik ateiti į kultūros lauką, bet ir tapti jo centrine figūra. Okupacinės valdžios dominavimo nuskurdintas literatūros laukas rašytojams siūlė rinktis iš bendros pozicijų erdvės tuo pačiu šias pozicijas ribodamas: stalininiu periodu rašytojui laisvai buvo leidžiama rinktis tik žanrą. „Atlydžiu“ atsiranda didesnė pasirinkimo galimybė, tad rašytojai pamažu ima deformuoti griežtus socrealizmo kanonus.

Avyžius, debiutavęs apybraižomis, apsakymais ir apysakomis, vėliau pasirenka romanisto kelią. Romanas kaip tariamai socialiausias ir visuomeniškai reikšmingiausias žanras buvo palankiausia terpė sovietinei ideologijai skleisti, todėl valdžios kotiruotas. Romanas, atsižvelgiant į meninį-idėjinį (antrasis sandas žymiai svarbesnis) lygį buvo vertinamas aukščiausiai ir garantavo rašytojui ekonominį bei socialinį (politinį) kapitalą. Tačiau pagal literatūros lauko specifiką, suponuojančią dvilypę rašytojo padėtį („tarp“ paratopiją), rašytojas literatūros lauke „svorio“ galėjo įgyti tik simbolinio kapitalo dėka, kurį lėmė socialinė recepcija. Taigi siekdamas populiarumo ir pripažinimo, rašytojas turėjo pasirinkti tam tikrą taktiką arba, kitaip tariant, investuoti. Rašytojo investicijos – jo prisiimti socialiniai Mokytojo, Tiesos liudytojo, Pranašo ir kt. vaidmenys. Jų atlikimo kokybė, įtikinamumas lėmė rašytojui simbolinį kapitalą, kuris savo ruožtu padidino ekonominį, bet vertė atsisakyti politinio. Kadangi pastarasis veiksmas buvo nors ir būtinas, bet nelabai įmanomas, rašytojas ėmėsi „dvaro“, kuriame pats „rezidavo“ kritikos. Pastaroji, slėpdama tikras kūrybos ištakas ir aspiracijas, ją įtvirtino kaip „pionierišką“, aktualią, „maištingą“. Tai padėjo įgyvendinti pagrindinį okupacinio režimo tikslą – visuomenės sovietizavimą.

The novel by Jonas Avyžius: text and context

Summary

Key words: Jonas Avyžius, novels, text, context, literary field, power, capital, paratopia.

Work, based on theoretical insights of the sociologist Pierre' Bourdieu as well as Dominique Maingueneau's proposed method, which is closely connected with these insights, analyzes texts and contexts of the novels of Lithuanian writer Jonas Avyžius, a social realist. Context and text are considered as correlating (equivalent). The context implies appearance of certain figures and works, which lead to specific field of literature.

Feature of the Soviet era - total power field dominance in the field of literature. This situation was conducive to Avyžius not only to come to the field of culture, but also to become its central figure. Field of literature, impoverished by dominance of the occupation authority, could offer writers a choice of common exposure area, at the same time limiting those positions: in Stalin period, the writer was allowed to freely choose only the genre. "Thaw" gives a greater choice, so the writers of socialist realism slowly start to deform the canons. Avyžius, who debuted with essays, short stories and novellas, later chooses the path of a novelist. A novel, which was supposed to be the most social and socially the most significant genre, was the most favorable environment to spread Soviet ideology and therefore it was quoted by the authority. A novel, considering its artistic-ideological (the second component much more important) level, was measured the highest and it assured the writer the economic and social (political) capital. However, according to the literary field's specificity, presupposing the ambiguous position of the writer ("between" paratopia), a writer in the field of literature could obtain the "gravity" only through the symbolic capital, generated by a social reception. Thus, in order to achieve popularity and recognition, a writer had to choose a particular approach or, in other words, to invest. Writer's investment was his taken on social roles of a Teacher, a Truth witness, a Prophet and others. Their quality of performance, stringency determined the writer's symbolic capital, which in its turn increased the economical, but decreased the political one. Though the latter act was necessary, but not very feasible, the writer criticized the "estate" where he himself resided. The latter, covering up some creative roots and aspirations, consolidated it as "pioneering", current, "rebellious". This helped to achieve the main goal of the occupation regime – Public Sovietization.

VIII. Literatūra

1. Jonas Avyžius, *Chameleono spalvos*, Vilnius: Vaga, 1979.
2. Jonas Avyžius, *Kaimas kryžkelėje, Degimai*, Vilnius: Vaga, 1988.
3. Jonas Avyžius, *Sodybų tuštėjimo metas* (1–2 kn.), Raštai, IV tomas, Vilnius: Vaga, 1984.
4. Jonas Avyžius, *Sodybų tuštėjimo metas* (3 kn.), Vilnius: Vaga, 1988.
5. Jonas Avyžius, *Sodybų tuštėjimo metas* (4 kn.), Vilnius: Vaga, 1989.

6. Jonas Avyžius, *Raštai* VII tomas, Vilnius: Vaga, 1985.
7. Jonas Avyžius: *Autobiografiniai fragmentai. Publicistika. Draugų ir kolegų prisiminimai*, Vilnius: Seimo leidykla *Valstybės žinios*, 2000.
8. Vytautas Astrauskas, *Įrėminti laike: prisiminimai ir pamąstymai*, Vilnius: Gairės, 2006.
9. Elena Baliutytė, *Laiko įkaitė ir partnerė: lietuvių literatūros kritika 1945–2000*, Vilnius: LLTI, 2002.
10. Juozas Baltušis iš arti. *Laiškai ir kt.*, Vilnius: Kultūros barai, 2010.
11. Pierre Bourdieu, Loïc J. D. Wacquant, *Įvadas į refleksyviąją sociologiją*, Vilnius: Baltos lankos, 2003.
12. Algirdas Brazauskas, *Lietuviškos skyrybos*, Vilnius: Politika, 1992.
13. Algirdas Brazauskas, *Ir tuomet dirbome Lietuvai. Faktai, atsiminimai, komentarai*, Vilnius: Knygiai, 2007.
14. Algimantas Bučys, *Jonas Avyžius*, Kaunas: Šviesa, 1990.
15. Algimantas Bučys, *Romanas ir dabartis*, Vilnius: Vaga, 1977.
16. Petras Bražėnas, *Žmogus ir žodis prozoje*, Vilnius: Vaga, 1981.
17. *Dešimt klausimų rašytojams*, Vilnius: Vaga, 1986.
18. *XX amžiaus lietuvių literatūra*, Straipsnių rinkinys, Vilnius: Vaga, 1994.
19. *XX amžiaus literatūros teorijos*, Vilnius: VPU leidykla, 2006.
20. Terry Eagleton, *Įvadas į literatūros teoriją*, Vilnius: Baltos lankos, 2000.
21. John Fiske, *Įvadas į komunikacijos studijas*, Vilnius: Baltos lankos, 1998.
22. Algirdas Julius Greimas, *Gyvenimas ir galvojimas*, Vilnius: Vyturys, 1998.
23. Loreta Jakonytė, *Rašytojo socialumas*, Vilnius, LTTI, 2005.
24. Vytautas Kubilius, *Dienoraščiai 1945–1977*, Vilnius: LTTI, 2006.
25. Vytautas Kubilius, *Dienoraščiai 1978–2004*, Vilnius: LTTI, 2007.
26. Vytautas Kubilius, *XX amžiaus literatūra*, Vilnius: LLTI, 1996.
27. Jurgis Kunčinas, *Bilė ir kiti*, Vilnius: Vaga, 2002.
28. Jonas Lankutis, *Rašytojų siluetai*, Vilnius: Vaga, 1984.

29. *Lietuva 1940–1990: Okupuotos Lietuvos istorija*, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2005.
30. *Lietuvos kultūra sovietinės ideologijos nelaisvėje, 1940–1990*, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2005.
31. *Lietuvių egzodo literatūra 1945–1990*, Čikaga: Lituanistikos institutas, 1992.
32. Dominique Maingueneau, *Literatūros kūrinio kontekstas: Sakymas, rašytojas, visuomenė*, Vilnius: Baltos lankos, 1998.
33. Marcelijus Martinaitis, *Mes gyvenome*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2009.
34. Kostas Marukas, *Apmąstymai prie Šventosios*, Vilnius: Eugrimas, 2003.
35. Eduardas Mieželaitis, *Nereikalingas žmogus. Akcentai*, Vilnius: LRSL, 2003.
36. *Naujausioji lietuvių literatūra (1988 – 2002)*, sudarė Giedrius Viliūnas, Vilnius: Alma littera.
37. Nerija Putinaitė, *Nenutrūkusi styga: Prisitaikymas ir pasipriešinimas sovietų Lietuvoje*, Vilnius: Aidai, 2007.
38. *Rašytojas ir cenzūra*, Vilnius: Vaga, 1992.
39. *Rašytojas pokario metais*, Vilnius: Vaga, 1991.
40. Jörn Rüsen, *Istorika*, Vilnius: Margi raštai, 2007.
41. Mykolas Sluckis, *Rašytojas apie rašytojus*, Vilnius: Vaga, 1984.
42. Lionginas Šepetys, *Neprarastoji karta: siluetai ir spalvos: atsiminimai*, Vilnius: Rašytojų sąjungos leidykla, 2005.
43. *Šiandienos pasaulis ir literatūra*, Vilnius: Vaga, 1989.
44. Marijus Šidlauskas, *Orfėjas mokėjo lietuviškai*, Vilnius: Homo liber, 2006.
45. Rimvydas Šilbajoris, *Netekties ženklai*, Vilnius: Vaga, 1992.
46. Vladimir Tismaneanu, *Išsivadavimo iliuzijos: Pokomunistinės Europos mitai, demokratija ir nacionalizmas*, Vilnius: Mintis, 2003.
47. *Tylusis modernizmas Lietuvoje 1962–1982*, Vilnius: Tyto alba, 1987.
48. Vanda Zaborskaitė, *Tarp istorijos ir dabarties: Literatūra, atsiminimai, publicistika*, Vilnius: Tyto Alba, 2002.
49. Albertas Zalatorius, *Prozos gyvybė ir negalia*, Vilnius: Vaga, 1988.
50. Audronė Žukauskaitė, *Anapus signifikato principo*, Vilnius: Aidai, 2001.
51. Vitas Areška, „Poetų kanonizavimas“, *Poezijos pavasaris*, Vilnius: Vaga, 2005, p. 62–63.
52. Vitas Areška, „Chaoso poetizavimas“, *Tiesa*, 1972, rugpjūčio 26.
53. „Atmintis be atminties“, Apie atsiminimų knygas kalbasi Virginijus Gasiliūnas, Jūratė Sprindytė, Regimantas Tamošaitis, Vytautas Rubavičius, *Metai*, Nr. 11, 2006, p. 96.

54. Vladas Braziūnas, „Valymas arba kurapkos“, *Literatūra ir menas*, 1991, Nr. 15, p. 1.
55. Gintarė Bernotienė, „Gyvai apie klasikus ir įvaizdžius“, http://www.culture.lt/Imenas/?st_id=14891 [žiūrėta 2010–04–19].
56. Leonidas Donskis, „Suvenyrinės atminties ir istorijos alternatyva: Kristinos Sabaliauskaitės „Silva Rerum“, <http://www.bernardinai.lt/straipsnis/2010-04-07-leonidas-donskis-suvenyrines-atminties-ir-istorijos-alternatyva-kristinos-sabaliauskaites-silva-rerum/43026/comments#list> [žiūrėta 2010–05–24]
57. Juozas Erlickas, „Kiek Užmaršty užmaršties?“, *Metai*, 1991, Nr. 8, p. 172–175.
58. Sigitas Geda, „Šuo šunį džiovina“, http://www.culture.lt/satenai/?leid_id=636&kas=straipsnis&st_id=1524 [žiūrėta 2010–05–15]
59. Romualdas Granauskas, „Gyvenimas po klevu“, *Pergalė*, 1986, Nr. 12.
60. Dalia Grinkevičiūtė, „Lietuviai prie Laptėvų jūros“, *Pergalė*, 1988, Nr. 8, p. 151–165.
61. Romas Gudaitis, „Mes iš peršautų dainų krašto“, *Literatūra ir menas*, 1988, birželio 11.
62. „Krantas“, su Kaziu Saja ir Algirdu Patacku kalbasi Saulius Šaltenis, *Šiaurės Atėnai*, 1991, Nr. 26, p. 1.
63. Loreta Jakonytė, „Garuojančio vandens lašo gaudymas, arba kūrinio problema literatūros sociologijoje“, *Senoji Lietuvos literatūra*, 19 knyga, 2005, p. 77–97.
64. „Laiko dvasia šiuolaikinėje lietuvių literatūroje“. Pokalbyje dalyvavo rašytojai Andrius Jakučius, Danielius Mušinskas, literatūrologai Vytautas Rubavičius, Jūratė Sprindytė, Regimantas Tamošaitis, *Metai*, 2008, Nr. 3., p. 89–105.
65. Kęstutis Nastopka, „Apie žuvis, gyvenimišką logiką ir poetinę kalbą“, *Literatūra ir menas*, 1968, liepos 27.
66. Kęstutis Nastopka, „Nūdienos problemos ir kritika“, *Literatūra ir menas*, 1965, vasario 13, p. 2.
67. Laura Orintaitė, „Jaunuoliai rašytojo kūrinius skaito tik priversti“, *Sekundė*, 2002, gegužės 20, p. 10.
68. „Populiarosios literatūros suvešėjimas“. Pokalbyje dalyvavo literatūrologai Solveiga Daugirdaitė, Loreta Jakonytė, Laimantas Jonušys, Jūratė Sprindytė, Regimantas Tamošaitis, *Metai*, 2008, Nr. 10, p. 73–87.
69. Sigitas Renčys, „Nauji aspektai socialistinio realizmo teorijoje“, *Socialistinis realizmas ir šiuolaikiniai meniniai ieškojimai*, Vilnius: Vaga, 1981, p. 7.
70. V. Skuodys, „Lietuvos pagrindžio spaudos žingsniai“, *Aidai*, 1988, Nr. 4, p. 266–270.
71. Leonas Peleckis-Kaktavičius, Irena Litvinaitė-Avyžienė, „Avyžius buvo ir yra mano gyvenimas“, *Varpai*, 2002, p. 90.
72. Arūnas Streikus, „Ideologinė cenzūra Lietuvoje 1956–1989 m.“, *Genocidas ir rezistencija*, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2004, 1 (15), p. 63.

73. „Užburto žodžio beieškant“. Su vertėja Palmira Čebeliene kalbasi Diana Bučiūtė, <http://www.tekstai.lt/zurnalas-metai/491-2008-nr-5-geguze/3310-uzburto-zodzio-beieskant-su-verteja-palmira-cebeliene-kalbasi-diana-buciute.html> [žiūrėta 2010–05–28].

74. „Žemininkai. Būčiau dingęs kaip lašas jūroje“, Alfonsą Nyką-Niliūną kalbina Vytautas V. Landsbergis (1995), <http://www.tekstai.lt/literatriniai-sjdiai/205-zemininkai/1781-zemininkai-buciau-dinges-kaip-lasas-juroje-alfonsa-nyka-niliuna-kalbina-vytautas-v-landsbergis.html> [žiūrėta 2010–05–17]

IX. Priedai

Straipsnių sovietinėje Lietuvos periodikoje lentelė

1 lentelė

M. Barysas, „Didelė laimė kurti liaudžiai“ (<i>Tiesa</i> , 1976, balandžio 24)
J. Dargis, „Kryžkelės padėjo surasti tiesą“ (<i>Literatūra ir menas</i> , 1965, vasario 13)
Z. Gečaitė, „Kovos priekyje einą“. Komunistų paveikslai J. Avyžiaus ir V. Bubnio romanuose (<i>Tarybinis mokytojas</i> , 1979, liepos 25, 1979, rugpjūčio 1)
V. Kazakevičius, „Nesibaigiantis „sovetologinis“ nerūpestingumas (?)“ (<i>Pergalė</i> , 1976, Nr. 12)
J. Kirkila, „Kūrybinio brandumo vaisiai“ (<i>Tarybinis mokytojas</i> , 1965, liepos 18)
J. Lankutis, „Jame daug kas reikšminga“ (<i>Pergalė</i> , 1965, Nr. 8)
S. Lipskis, „Į minties ir jausmo vienybę“. Partiškumo ir liaudiškumo principai Jono Avyžiaus Kūryboje (<i>Tarybinis mokytojas</i> , 1971, liepos 2)
S. Lipskis, „Meninio apibendrinimo jėga“ (<i>Tarybinis mokytojas</i> , 1976, gegužės 19)
J. Mačiulis, „Tos dėmesingos akys – rašytojo“ (<i>Literatūra ir menas</i> , 1964, lapkričio 6)
T. Sakalauskas, „Antroji pažintis“, pasakojantis apie rašytojo „kūrybinę“ komandiruotę į Dzūkijos kaimą (<i>Švyturys</i> , 1965, Nr. 20),
Z. Starkus, „Rašytojas, gyvenantis kolūkiečių rūpesčiais“ (<i>Raudonoji vėliava</i> , 1965, sausio 17)
R. Vaitiekūnaitė, „Kūrybiniuose planuose – kaimo tematika“ (<i>Komjaunimo tiesa</i> , 1962, rugsėjo 15)
V. Peckus, „Gyvenimo druska“. Kolūkio pirmininko mintys apie <i>Kaimo kryžkelėje</i> herojus (<i>Kauno tiesa</i> , 1965, gegužės 1)
J. Radzevičius, „Duoklė savo klasei“ (<i>Vakarinės naujienos</i> , 1966, vasario 7)
M. Barysas, „Didelė laimė kurti liaudžiai“ (<i>Tiesa</i> , 1976, balandžio 24)
V. Radaitis, „Plačiai aprėpta tikrovė“ (<i>Literatūra ir menas</i> , 1972, gegužės 13)
D. Šniukas, „Pilietiškai, problematiškai, meistriškai“ (<i>Tiesa</i> , 1972, gegužės 16)
V. Mockus, „Socialistinių santykių įsigalėjimas kaime“ (<i>Komunizmo kelias</i> , 1976, liepos 15)
L. Terakopianas, „Mitų žlugimas, idealų teigimas“ (<i>Pergalė</i> , 1972, Nr. 9)

Kritikos straipsnių iševijos leidiniuose lentelė

2 lentelė

Juozas Baužys, „Septintasis Ateities akademinis savaitgalis“ (<i>Draugo kult. priedas</i> , 1987. XII. 5) Bronius Vaškelis paskaitoje „Šiuolaikinis romanas okupuotoj Lietuvoj – žmogaus ir pasaulio koncepcija“ aptaria ir Avyžiaus <i>Degimus</i> .
V. Dukas, „Socialinis turinys Sluckio, Bubnio ir Avyžiaus romanuose. Lietuvių rusų literatūriniai ryšiai“ (<i>Metmenys</i> , 1975, Nr. 30)
R. Iešmantaitė ir V. Kazėnas, „Šiandienybės apraiškos tarybinės Lietuvos prozoje: Žvilgsnis pro aprūkusį stiklą“ (<i>Metmenys</i> , 1968, Nr. 15)
Vytautas Aleksandras Jonynas, „Romanas apie rajkomo sekretoriaus vargą ir didybę“ (<i>Akiračiai</i> , 1984, Nr. 8). Apie <i>Degimus</i> .
Algirdas Landsbergis, „Avyžiaus epiškas romanas priėjo kelio galą“ (<i>Aidai</i> , 1989, Nr. 2). Apie <i>Sodybų</i> 4 kn.
Petras Melnikas, „Kaimas gniuždančiose replėse“ (<i>Draugo kult. priedas</i> , 1988. VI. 18). Apie <i>Sodybų</i> 3 kn.
V. Natkevičius, „Pirmieji „persitvarkymo“ žingsniai Lietuvos romane ir apysakoje“ (<i>Aidai</i> , 1988, Nr. 4)
V. Natkevičius, „Lietuvos romanas laisvinasi iš socialistinio realizmo“ (<i>Aidai</i> , 1990, Nr. 3)
R. Šilbajoris, „Žmogus ir sąžinė Sovietų Sąjungos pokario rusų ir lietuvių prozoje“ (<i>Metmenys</i> , 1984, Nr. 48)
R. Šilbajoris, „Naujieji romanai Lietuvoje“ (<i>Europos lietuvis</i> , 1980, Nr. 12–16)
V. Volertas, „Laiko režiai valdžioje ir žmonėse: keli okupuotos Lietuvos atspindžiai beletristikoje“ (<i>I Laisvę</i> , 1982, Nr. 85)

Straipsnių Nepriklausomos Lietuvos spaudoje lentelė

3 lentelė

J. Andriuškevičius, „Įamžinęs sodybų tuštėjimą“ (<i>Suvalkietis</i> , 2002, gegužės 16). Straipsnis Avyžiaus 80-mečiui.
A. Buškevičienė, „Ištikimas romano žanrui“ (<i>XXI amžius</i> , 2002, birželio 5). Avyžiaus 80-mečiui.
V. Gylienė, „Mūsų žmogus Jonas Avyžius“ (<i>Sidabrė</i> , 2002, gegužės 15). Avyžiaus 80-mečiui.
I. Litvinaitė, „Išėjo iš mano namų laimė“ (<i>Ekstra</i> , 2002, Nr. 33).
I. Litvinaitė, „Mažylės“ ir rašytojo romanas“ (<i>Vyras ir moteris</i> , 2002, Nr. 8). Pokalbis su Litvinaite-Avyžiene.
I. Litvinaitė, „Tavo išsiilgęs liūtas“ (<i>Lietuvos žinios</i> , gegužės 11). Pokalbis su Litvinaite-Avyžiene.
G. Milkevičiūtė, „Svarbius žodžius rašytojas ištarė viešbučio lifte“ (<i>Valstiečių laikraštis</i> , 2002, gegužės 25). Apie pokalbį su Litvinaite-Avyžiene
I. Litvinaitė, „Negęstanti meilė tėvynei“ (<i>XXI amžius</i> , 2000, liepos 26). Litvinaitės pranešimas Avyžiaus atminimo vakare.
G. Milkevičiūtė, „Nepagražintas Jono Avyžiaus gyvenimas“ (<i>Lietuvos žinios</i> , 2000, rugpjūčio 9). Apie Litvinaitės išleistą knygą <i>Jonas Avyžius</i> .
L. Peleckis-Kaktavičius, „Sovietmečiu išdrįšęs pasakyti: „Aš nemeluosiu““ (<i>Lietuvos aidas</i> , 2000, liepos 25). Litvinaitės knygos <i>Jonas Avyžius</i> pristatymas.
A. Bučys, „Nenuilstantis gladiatorius“ (<i>Metai</i> , 1997, Nr. 5) Straipsnis Avyžiaus 75-mečiui.

X. Anotacija

Jurgita Ratkevičienė, *Jono Avyžiaus romanas: tekstas ir kontekstas*. Magistro darbas, vadovė doc. dr. Irena Baliulė, Šiaulių universitetas, Literatūros istorijos ir teorijos katedra, 2010, 60 p.

Jurgita Ratkevičienė, *The novel by Jonas Avyžius: text and context*. Master's Thesis, academic adviser Assoc. Prof. Dr. Irena Baliulė, Šiauliai University, Department of History and Theory of Literature, 2010, 60 p.